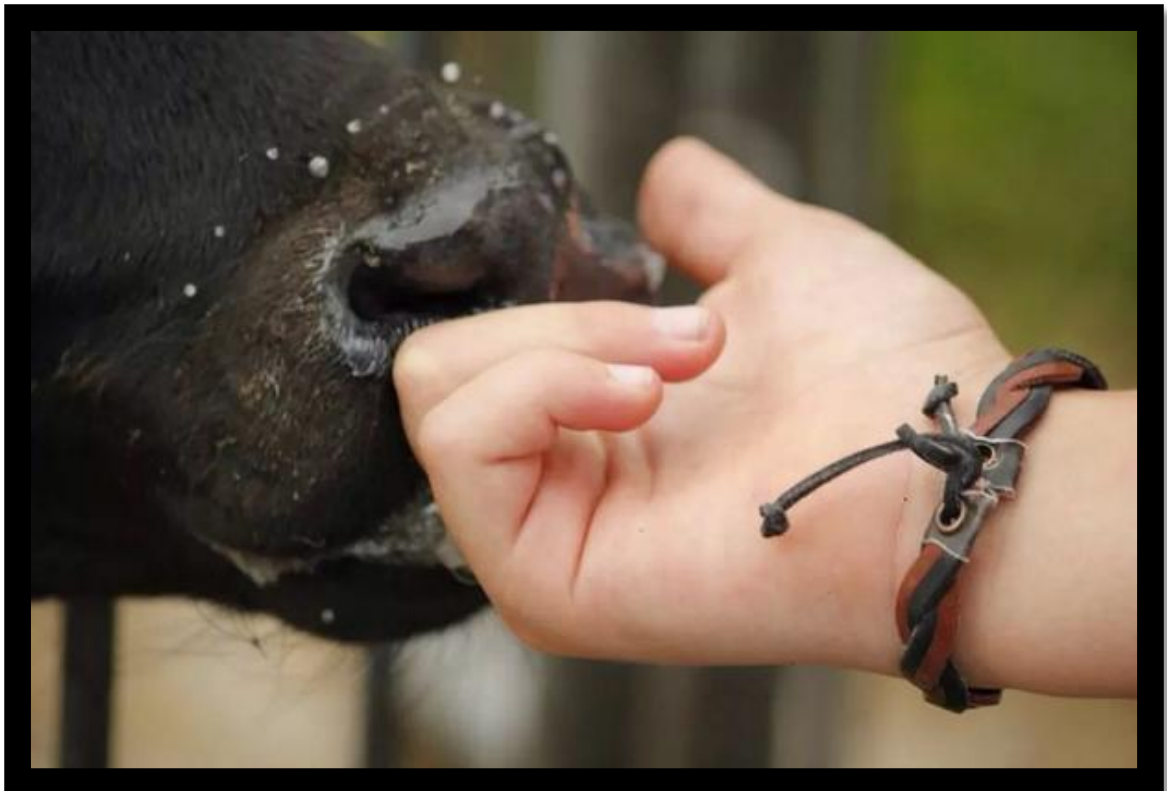

AERES
HOGESCHOOL
DRONTEN

SEPTEMBER 2019

ONDERWIJS OP ZORGBOERDERIJEN

AFSTUDEERWERKSTUK

PAAUW, PAOLA VAN DER
AGRARISCH ONDERNEMERSCHAP
AFSTUDEERDOCENT: JAN PESMAN

Voorwoord

Dit rapport betreft het afstudeerwerkstuk naar aanleiding van de Afstudeerfase van de Bachelor Agrarisch Ondernemerschap aan de Aeres Hogeschool te Dronten. Voorafgaand aan mijn vooropleiding Sociaal Agogisch werk, ben ik als studente werkzaam geweest als persoonlijk begeleider in de gehandicaptenzorg. Het afstudeeronderzoek 'Het onderwijs op zorgboerderijen' sluit aan als een verlengstuk met eerder opgedane kennis en ervaring in de begeleiding van cliënten met behoefte aan zorgverlening.

Het desbetreffende rapport is onderdeel van een grootschalig onderzoek naar onderwijs op zorgboerderijen. Er is gedurende dit project een inventariserend onderzoek onder zorgboeren/-boerinnen in Nederland uitgevoerd.

Het desbetreffende project is uitgevoerd bij Agrosysteemkunde (AGRO); een business unit binnen het onderzoeksinstituut Wageningen Plant Research. In dit project onderzoekt de Wetenschapswinkel van Wageningen University & Research (WUR) het onderwijs op de zorgboerderijen. Deelname aan het onderzoek heeft mij de mogelijkheid geboden om verschillende zorgboerderijen te bezoeken en meerdere zorgboeren te interviewen. Ik heb een breder beeld ontwikkeld wat betreft het onderwijs op zorgboerderijen, de knelpunten en positieve ervaringen rondom het alternatieve onderwijsconcept op de zorgboerderij.

Het afstudeerwerkstuk bestaat uit een literatuuronderzoek. Naast de verschillende literatuur waar gebruik van is gemaakt, is er een beroep gedaan op de kennis van een aantal personen. Ten eerste wil ik Dhr. Jan Hassink bedanken voor de begeleiding gedurende het onderzoek en de grote expertise voor de zorglandbouw. Daarnaast bedank ik ook mijn begeleider Dhr. Jan Pesman vanuit de Aeres Hogeschool te Dronten. Ik wil ook de zorgboeren bedanken voor het deelnemen aan de interviews. Ik wil de zorgboeren ook bedanken voor hun openheid gedurende het interview op de zorgboerderij.

Het is belangrijk om een beeld te creëren wat betreft de ontwikkelingen rondom het verlenen van onderwijs op zorgboerderijen. Hierbij wordt gekeken naar reeds eerder verkregen informatie en de huidige ontwikkelingen in de praktijk. De aanwezige knelpunten en het proces hiervan worden in dit rapport in kaart gebracht. De zorglandbouw is een nieuwe sector, waarbij ook problemen worden verwacht. De zorglandbouw moet zich voortdurend verbeteren.

Inhoud

Voorwoord	1
Samenvatting.....	3
Summary	4
1. Inleiding.....	5
1.1. Algemene informatie.....	5
1.2. Verdieping.....	6
1.3. Hoofdvraag en deelvragen.....	9
1.4. Doel van het onderzoek.....	10
1.5. Doelstelling	10
2. Aanpak.....	11
2.1. Methode	11
2.2. Betrokkenen.....	11
2.3. Interviews.....	11
3. Resultaten.....	14
3.1. Motivaties om te starten met het onderwijsconcept	14
3.2. Start van het onderwijs	15
3.3. Kenmerken en kwaliteiten van het onderwijsconcept.....	17
4. Het onderwijs op zorgboerderijen	19
4.1. Onderwijskundige expertise	22
4.2. Financiering.....	24
4.3. Samenwerkingen.....	25
4.4. Het verder ontwikkelen van onderwijs op de zorgboerderij	28
5. De aanwezige knelpunten	29
5.1. Verandering van de knelpunten.....	32
5.2. Het oplossen van de aanwezige knelpunten door de zorgboer(in)	33
5.3. Invloed van externe partijen om aanwezige knelpunten op te lossen.....	34
5.4. Wat is er nodig om aanwezige knelpunten op te lossen?	35
6. Toekomst binnen de sector zorglandbouw	36
7. Conclusie en discussie	37
8. Aanbevelingen	41
Bijlage A.....	42
Bibliografie	44

Samenvatting

Voor sommige kinderen is er geen mogelijkheid om onderwijs te volgen in het reguliere basis, speciaal (voortgezet) onderwijs of praktijkonderwijs. Het alternatieve onderwijsconcept op de zorgboerderij is voor leerlingen een tijdelijke oplossing. Het aanbieden van onderwijs op de zorgboerderij zorgt ook voor mogelijke knelpunten. Deze belemmeringen en knelpunten zijn actueel en moeten worden opgelost.

Het ontwikkelde initiatief van onderwijs verlenen op de zorgboerderij zorgt voor een natuurlijke leer- en ontwikkelomgeving voor kinderen en/of de jongeren. De zorgboerderij is een vertrouwde omgeving die ingezet kan worden als alternatieve onderwijsvorm.

Zorgboerderijen met een onderwijsfunctie ervaren meerdere knelpunten bij het verlenen van onderwijs. In augustus 2019 is er een enquête uitgevoerd door de Wetenschapswinkel te Wageningen. Voor het in kaart brengen van het proces van de aanwezige knelpunten zijn op zeven zorgboerderijen interviews afgenomen.

Op de zorgboerderijen wordt onderwijs gegeven aan verschillende doelgroepen met verschillende leeftijden. Om zoveel mogelijk informatie te verzamelen is er oriëntatie uitgevoerd door middel van een open interview met een vaststaande lijst met vragen (Bijlage A).

Er zijn meerdere motivaties aanwezig voor het starten van een onderwijsconcept op de zorgboerderij. Er is veel vraag naar het onderwijsconcept. Ook ervaringen en het actief werkzaam te zijn geweest in het onderwijs is een belangrijke motivatie.

Het onderwijs wordt individueel en klassikaal in een prikkelarme omgeving aangeboden. De duur van het onderwijs verschilt per dag, per leerling, per situatie en per zorgboerderij. Op de zorgboerderijen is onderwijskundige expertise aanwezig.

Externe partijen willen in de meeste gevallen niet meefinancieren. Samenwerkingen zijn in meerdere vormen mogelijk. Openhartigheid en transparantie is hierbij van belang. De financiering en het vervoer van de leerlingen zijn aanwezige knelpunten. Jeugdhulpaanbieders en/of het speciaal onderwijs hebben te maken met wachtlijsten. Het aannemen en het behouden van docenten is voor sommige zorgboerderijen een aanwezig knelpunt.

Gemeenten en leerplichtambtenaren zijn niet altijd enthousiast over het onderwijsconcept. Samenwerkingsverbanden verschuilen zich achter de huidige wet- en regelgeving. De zorgboerderijen hebben te maken met een negatieve beeldvorming. Het zou wenselijk zijn als dit snel zou veranderen.

De zorgboerderijen worden na verloop van tijd meer serieus genomen. De beeldvorming wordt positiever en externe partijen worden enthousiaster. Samenwerkingen met externe partijen blijven moeizaam verlopen. Ook de wachttijden bij jeugdhulpaanbieders en/of het speciaal onderwijs worden extremer.

In de toekomst moeten er zorg-onderwijs arrangementen komen. Een kwaliteitsbeleid voor de zorglandbouw kan aanwezige knelpunten oplossen. Het promoten van ervaringen en successen is van belang. De zorgboeren/-boerinnen zien voldoende toekomst in de zorglandbouw.

Summary

There is no opportunity for some children to attend school in regular or special (secondary) education. Providing education on a care farm also creates potential problems. These current obstacles and problems must be resolved.

The developed initiative; education on the care farm provides a natural learning and development possibility for children and / or youth. A carefarm is a familiar environment which can be used for an alternative form of education.

Care farms with an educational function experience more problems in the provision of education. There is a survey conducted in August 2019 by the 'Wetenschapswinkel in Wageningen'. Seven interviews were conducted on care farms for the mapping of the processes of these bottlenecks.

The relevant care farms are located in the Netherlands. These care farms provide education to various audiences in various age groups. The type of education is also diverse. To gather as much information as possible an open interview was conducted with a fixed list of questions (Appendix A).

There are more motivations to start an education concept on the care farm. There is a lot of demand for an education concept. People start such concept often because they have working experience in education.

The education on the care farm is individual and in class context, in a low stimulance environment. The duration of education is different per day, per student, per situation and per care farm. Educational expertise is present on the care farm.

External parties usually do not want to finance the care farms. Collaboration is possible in different forms. Openness and transparency is important. Financing and transportation of students are bottlenecks. Institutions and special education cope with waiting lists. Hiring and retaining teachers is an existing bottleneck for some care farms.

Municipalities and compulsory education officials are not always enthusiastic about the education concept. Partnerships hide behind the legislation. The care farms have to deal with a negative image, this must change quickly.

The care farms will be taken more seriously over time. The image will become positive and parties will become enthusiastic. Collaborations with external parties is (sometimes) difficult. Also, waiting times become more extreme.

Care education packages must be introduced in the future. Bottlenecks can be solved by a quality policy. It is important to promote experiences and stories. Care farmers see a future in care agriculture.

1. Inleiding

Het voorliggende rapport is het resultaat van een onderzoek naar het aanbieden van onderwijs op zorgboerderijen. Gedurende het onderzoek is er gericht gekeken naar de aanwezige knelpunten van de zorgboeren/-boerinnen.

1.1. Algemene informatie

Dit onderzoek is een initiatief van Agrosysteemkunde (AGRO) een business unit binnen het onderzoeksinstituut Wageningen Plant Research. Hierbij wordt vanuit verschillende natuur- en technologische en maatschappijwetenschappelijke disciplines samengewerkt. Door het ontstaan van nieuwe onderwijsinitiatieven is ook het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij een kans en/of mogelijkheid voor de zorgboeren. Maar hoe is deze onderzoeksvraag ontstaan?

Op een boerderij wordt gewerkt, met de dieren, de planten en de aarde. Door menselijk handelen komen producten tot stand die gebruikt worden door zowel mensen als dieren. Zorgboerderijen zijn agrarische bedrijven waarbij cliënten vanuit de samenleving worden opgevangen op de zorgboerderij. Een zorgboerderij is een onderneming waar geen vrijblijvende bezigheidstherapie wordt bedreven, maar waar kinderen of jongeren een functie als hulpboer krijgen en betrokken worden in de agrarische activiteiten. In de zorglandbouw gaat men uit van een bedrijfsmatige sfeer op de zorgboerderij met waardering voor het kind/jongere. Het verrichten van noodzakelijk en nuttige werkzaamheden geeft het kind/jongere voldoening (Elings, Boer, zorg dat je boer blijft!, 2004).

Er zijn op meerdere plekken in het land zorgboerderijen met onderwijsinitiatieven ontstaan. Daarbij is vaak het geval dat een kind/jongere niet meekomt in het speciaal- of regulier onderwijs. Er ontstaan uiteenlopende manieren om een kind of jongere alsnog een vorm van onderwijs te bieden. Onderwijs kan door de zorgboerderij zelf worden georganiseerd of er kan een mogelijke samenwerking worden gezocht met een onderwijsinstelling. Onderwijs en zorg kunnen op verschillende manieren met elkaar verweven zijn. Er zijn zorgboerderijen waar de zorgfunctie de boventoon voert. Daarnaast is het ook mogelijk dat de onderwijsfunctie de boventoon voert (Ketelaars, 2003).

Internationaal is er een groeiende aandacht voor groen en gezondheid. Onderwijs op de zorgboerderij met daarbij een zoektocht naar een natuurlijke leer- en ontwikkelomgeving voor kinderen en/of jongeren (Schuler, Elings, & Storm, Brede Onderwijs Zorg op boerderijen - Een zoektocht naar groene pedagogiek, 2011).

De boerderij is een vorm van een natuurlijk speel-, leer- en ontwikkelomgeving. Een vertrouwde omgeving die voor een kind/jongere ingezet kan worden als onderwijsvorm. Deze vorm van onderwijs kan worden gezien als een aanvullende leeromgeving waarbij het mogelijk is voor een kind/jongere om zich naast het huidige schoolklimaat verder te ontwikkelen. Het beleven van een groene omgeving blijkt gunstig voor het herstel van het concentratie- en zelfbeheersingsmechanisme. Een teruguitgang van het concentratievermogen ontstaat bij het uitvoeren van cognitieve taken waarbij langdurige gerichte aandacht van belang is. Contact met een natuurlijke omgeving draagt bij aan het herstel van het concentratievermogen. De natuur biedt de mogelijkheid om afstand te nemen van routinematige bezigheden en gedachten. Natuur trekt ook automatisch de aandacht zonder dat het moeite kost voor een kind/jongere. Deze automatische aandacht geeft een rustgevend en prettig gevoel, dit zorgt er hoofdzakelijk voor dat men zich beter kan concentreren (Iedema, 2019).

Wanneer leerlingen gebruik maken van het onderwijsconcept op de zorgboerderij is het mogelijk om weer terug te keren naar het regulier-, speciaal- of praktijk onderwijs. Dit is een mooie toegevoegde waarde. De kinderen zijn ontspannen, ontladen en er komt ruimte in hun hoofd om te leren en terug te keren naar school. Kinderenhersenen worden voor een groot gedeelte gevormd door activiteiten en omstandigheden. Ook de leefomgeving is een belangrijke factor. Een natuurlijke omgeving vormt een vluchtheuvel voor de overbelaste geest van de leerlingen. Bomen en planten zijn prikkelarm. Zo ontstaat er rust en kunnen gerichte aandacht, werkgeheugen en zelfbeheersing zich herstellen. Kinderen met Attention Deficit Hyperactivity (ADHD) zijn extra gevoelig voor het zintuiglijke bombardement van de stedelijk omgeving. De kinderen hebben daarom extra baat bij bomen en planten. Onderzoekers zijn voorstanders van een dagelijkse dosis natuur, als vast onderdeel in de begeleiding van deze groep kinderen. Een kind met Attention Deficit Hyperactivity (ADHD) wordt geleefd door zijn prikkelrijke omgeving. Het buitenspelen levert een waardevolle bijdrage aan de ontwikkeling van kinderen. Het heeft positieve effecten op de fysieke en sociale vaardigheden van een leerling, maar ook op het rekenen en lezen (Mieras, 2015). Op de zorgboerderijen worden de lessen aangeboden in combinatie met activiteiten in de natuur.

De afgelopen jaren heeft de zorglandbouw een groei doorgemaakt. Het aanbieden van onderwijs op de zorgboerderij is sinds de afgelopen jaren ook aan de orde. In literatuur is informatie beschikbaar wat betreft het toepassen van boerderijeducatie, daarbij ontvangen leerlingen van zowel het basisonderwijs als van middelbare scholen en speciaal onderwijs les op de boerderij. De leerlingen bezoeken de boerderij en enkele onderwerpen worden behandeld (Boerderij Educatie Nederland, 2019). In dit onderzoek gaat het om het aanbieden van onderwijs. Een nieuwe onderwijsvorm om een kind/jongere onderwijs te bieden wanneer het aanbieden van regulier onderwijs niet meer mogelijk is.

1.2. Verdieping

Onderwijs

Op één augustus 2014 is de wet passend onderwijs in werking getreden. Dit houdt in dat schoolbesturen een zorgplicht hebben: er moet zo passend mogelijk onderwijs aangeboden worden. In sommige gevallen is het voor een onderwijsinstelling niet mogelijk om de benodigde ondersteuning te geven, dan is de school of het schoolbestuur verantwoordelijk voor het vinden van een passende locatie. Alle leerlingen hebben recht op een plek die past bij hun kwaliteiten en hun mogelijkheden. Met de wet passend onderwijs wil de overheid bereiken dat (Rijksoverheid, 2019):

- Alle kinderen een plek krijgen die past bij de onderwijs ondersteuningsbehoefte;
- Een kind naar een gewone school gaat als dat kan;
- Een kind naar het speciaal onderwijs gaat als intensieve begeleiding van belang is;
- Scholen de mogelijkheid bieden voor onderwijssteuning op maat;
- De kwaliteiten en de onderwijsbehoefte van het kind bepalend zijn, niet de beperkingen;
- Kinderen niet meer langdurig thuis komen te zitten, omdat er geen passende plek is om onderwijs te volgen.

Er wordt voor steeds meer ‘thuiszitters’ een oplossing gevonden waardoor ook deze kinderen/jongeren onderwijs ontvangen. Tegelijkertijd komen er ook weer nieuwe ‘thuiszitters’ bij. Minister Slob is ontevreden dat het absolute aantal ‘thuiszitters’ niet daalt. Het is van groot belang om te voorkomen dat kinderen/jongeren thuis komen te zitten. Daarnaast is het van belang om de thuiszittende kinderen/jongeren weer zo snel mogelijk in het onderwijs te krijgen. Minister Slob zegt hierover: “Iedere jongere die thuis zit, is er één te veel.” (Rijksoverheid, 2019)

Op leraren rust de taak om leerlingen extra ondersteuningsbehoefte te bieden. In de praktijk blijkt dat het aantal leerlingen dat problemen heeft dan wel ondersteuning nodig heeft toeneemt. Dit kan mogelijk reguliere scholen onder druk zetten. Scholen ontvangen een budget vanuit de wet passend onderwijs. Dit kan de school naar eigen inzicht of in overleg met het bestuur besteden. Voor sommige leerlingen hebben scholen de inzet van jeugdhulp nodig, dit is van belang om gezamenlijk goede ondersteuning te bieden.

Een stap die genomen is om bij te dragen aan minder ‘thuiszitters’ is de komst van de Variawet. Sinds één augustus 2018 is het mogelijk om meer maatwerk in onderwijstijd te bieden aan leerlingen. Deze leerlingen kunnen tijdelijk geen onderwijs volgen op de reguliere scholen. Het is van belang om leerlingen meer maatwerk aan te bieden, daarbij kunnen leerlingen groeien naar het volgen van de volledige onderwijstijd. Gedurende dit traject blijven scholen zelf verantwoordelijk voor het onderwijs en het ontwikkelprogramma. Het onderwijs wordt in overleg met de ouder(s)/verzorger(s) aangeboden (PO RAAD, 2018).

Ontwikkelingen in het onderwijs

De groeiende hoeveelheid informatie heeft invloed op het dagelijks leven van een kind/jongere. Het is daarom van belang dat er ook wordt gewerkt aan digitale vaardigheden. Deze vaardigheden betreffen het vermogen om met ICT te kunnen omgaan. De jongeren moeten voorbereid worden op een informatiesamenleving, zijn of haar vaardigheden moeten aansluiten op de vraag van de arbeidsmarkt (De Haan & Huysmans, 2002).

De verschillen tussen leerlingen worden alsmaar groter. Daarom is het leveren van maatwerk aan de orde gesteld. Wat wordt precies onder maatwerk verstaan? Het begrip ‘maatwerk’ wordt afgezet tegen begrippen als ‘differentiatie’, ‘zorgverbreding’ en ‘adaptief onderwijs’. Het bewust aanbrengen van verschillen in leertijd of doelstellingen tussen leerlingen duidt op de term differentiatie. Bij zorgverbreding is het doel een vermindering van het aantal ‘thuiszitters’. Het laatste begrip ‘adaptief onderwijs’ duidt in algemene zin op scholen die hun onderwijs moeten aanpassen aan de mogelijkheden en behoeften van de kinderen/jongeren. Goed onderwijs is onderwijs dat elke leerling tot zijn recht laat komen. Het is van belang dat elke leerling zich op zijn plaats voelt (Oostdam, 2009).

Zorglandbouw

In Nederland bestaat een grote diversiteit aan zorgboerderijen. De federatie Landbouw en Zorg, de branchevereniging voor de sector landbouw en zorg (www.landbouwzorg.nl) meldt dat het aantal zorgboerderijen in het jaar 2017 ligt tussen de 1100 en 1200. De zorglandbouw is een sterk groeiende sector (Economische Zaken, 2011-2017). Zorgboeren zijn geen ‘gewone’ hulpverleners. De zorgboeren ontvangen de kinderen/jongeren in een groene en ruimtelijke omgeving, daarnaast wordt er relatief weinig gewerkt met vastgelegde methodieken. De zorgboer benadrukt niet het probleem van de kinderen/jongeren, maar kijkt vooral naar wat de jongere kan betekenen op de zorgboerderij. Het grootste gedeelte van de zorgboerderijen ontstaan uit een agrarisch bedrijf dat zich ontwikkelt tot een zorgboerderij (Goede & Elings, 2012).

De laatste tijd is er in de zorglandbouw veel de aandacht gevestigd op veranderde regel- en wetgeving. De Algemene Wet Bijzonder Zorg (AMWB) is vervangen door de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO). Door deze verandering is er meer verantwoordelijkheid gekomen bij de gemeenten. Er is sprake van een verminderde financiering, ook hebben de toenemende eisen impact op de zorgboeren (Slikboer, 2019). Zorglandbouw is een bijzondere sector, landbouw en zorg worden op een unieke manier samengebracht.

Er wordt gedurende dit onderzoek gekeken naar zorgboeren die onderwijs aanbieden. De motivaties voor het opstarten van deze onderwijsvorm en de aanwezige knelpunten worden meegenomen in het onderzoek. Er zijn zeven zorgboerderijen bezocht en bestudeerd. Er wordt gesproken met de zorgboeren en eventuele aanwezige personeelsleden. Het observeren van deze zorgboerderijen en het uitvoeren van gesprekken resulteert in een belangrijke bron van informatie. Gedurende het onderzoek wordt er gekeken naar het gehele proces rondom het aanbieden van onderwijs.

Boerderijeducatie

Het toepassen van boerderijeducatie kan voor kinderen verschillende meerwaarde genereren. Boerderijeducatie is het ontvangen van een groep leerlingen op de boerderij. De kinderen worden bij de boerderij betrokken, maar het aanbieden van educatie kan niet worden omschreven als onderwijs. Voor de kinderen is het een leuk en leerzaam alternatief voor het ontvangen van educatie. Een aanvullende leeromgeving op de boerderij is belangrijk voor de ontwikkeling van de kinderen. Boerderijeducatie kan mogelijk aanvulling geven op de behoeften van de kinderen (Levende boerderij, Lerende Kinderen). Het aanbieden van educatieve diensten moet bij de ondernemers en de onderneming passen. Daarnaast is het van belang om te kijken naar persoonlijke kwaliteiten, de educatieve waarden en mogelijkheden van het bedrijf en de omgeving zijn. Wanneer boerderijeducatie een interessante verbredingstak is voor de onderneming dan is het van belang om kwaliteit en professionaliteit voorop te stellen (Stichting Educatief Platteland, 2007). Boerderijeducatie is te beschouwen als een blauwgroene dienst. Het Gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) ondersteunt deze diensten. Het aantal werkzame personen in de primaire sector staat onder druk (Vogelzang, et al., 2019). De agrarische sector ontwikkelt nieuwe alternatieve vormen van diensten zoals: multifunctionele landbouw en zorglandbouw. Het beleid vanuit de Europese Unie (EU) wil deze alternatieven ondersteunen.

Ondernemerschap

Bij de term ondernemerschap heeft iedereen wel een bepaalde gedachte of een bepaald beeld voor ogen. Ondernemerschap heeft te maken met het nemen van beslissingen en zelf dingen ondernemen, dit is van belang voor onze economie. De ondernemers moeten tegenwoordig innovatief zijn en toegevoegde waarde leveren in vraag gestuurde ketens. Men moet daarvoor strategische samenwerkingsverbanden vormen. Er zijn ook competenties bepalend voor succesvol ondernemerschap. Hierbij gaat het om twee centrale begrippen: het 'zien' en het 'realiseren' van het ondernemerschap (Verstegen & Lans, 2006). Ondernemerschap is een belangrijke voorwaarde binnen de zorglandbouw. Als ondernemer moet men kansen zien en deze ook pakken. Daarnaast is het risico's inschatten en durven nemen ook van belang. De ondernemer moet ook binnen het aanbieden van onderwijs de weg weten te vinden in de wet- en regelgeving. Daarbij is het van belang om als onderneming te kunnen omgaan met de bedrijfsmatige kant (Elings, Vijn, & Kruit, Sociaal ondernemerschap in de zorglandbouw, 2017).

1.3. Hoofdvraag en deelvragen

Naar aanleiding van de verdieping zijn de volgende vier centrale vragen tot stand gekomen met bijbehorende deelvragen. De uitgewerkte methode voor het beantwoorden van de vragen wordt toegelicht in hoofdstuk twee.

Centrale vraag 1: Wat zijn de aanwezige motivaties om te starten met het verlenen van onderwijs?

Deelvraag 1: Wanneer zijn zorgboeren/-boerinnen gestart met het onderwijsconcept?

Deelvraag 2: Wat zijn de kenmerken en kwaliteiten van het onderwijsconcept?

Centrale vraag 2: Hoe ziet het onderwijs op zorgboerderijen eruit?

Deelvraag 1: Hoe verloopt de financiering?

Deelvraag 2: Hoe verlopen de samenwerkingen met externe partijen?

Centrale vraag 3: Wat zijn de aanwezige knelpunten?

Deelvraag 1: Zijn de knelpunten in verloop van de tijd veranderd?

Deelvraag 2: Wat hebben externe partijen gedaan om bestaande knelpunten op te lossen?

Deelvraag 3: Hoe worden bestaande knelpunten opgelost?

Centrale vraag 4: Wat is de toekomst binnen de sector zorglandbouw?

Huidige situatie

Het aanbieden van onderwijs zorgt ook voor mogelijke knelpunten. Er komt verandering in het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij, deze markt begint zich te professionaliseren. Daarbij beginnen de zorgboeren en/of medewerkers cursussen en trainingen te volgen en biedt men een aantrekkelijke zorgboerderij aan. Er worden tegenwoordig gestructureerde leer- en werkprogramma's aangeboden. Daarnaast willen de zorgboeren ook betaald worden door de scholen, er wordt namelijk onderwijs met kwaliteit aangeboden. Het aanbieden van onderwijs op de zorgboerderij heeft geleid tot belemmeringen en knelpunten. Deze actuele belemmeringen en knelpunten zijn heel actueel en moeten worden opgelost. Er is een kloof ontstaan tussen onderwijs en zorglandbouw, omdat onderwijs op de boerderij een nieuw en niet erkend concept is. In augustus 2019 is er een enquête uitgevoerd door de Wetenschapswinkel te Wageningen. Deze inventarisatie onderwijs en zorglandbouw heeft als resultaat laten blijken dat gebrek aan erkenning en financiering de meest voorkomende knelpunten zijn.

1.4. Doel van het onderzoek

Verschillende onderwijs- en zorginstellingen constateren veel uitval van kinderen en jongeren in het onderwijs. Er is opzoek gegaan naar nieuwe vormen van opvang en begeleiding, wat zorgt voor een gevarieerder onderwijszorgaanbod. Daarbij is het van belang dat zorgboeren betrokken worden en hun expertises inzetten voor nieuwe opvang en begeleidingsvormen (Schuler, Elings, & Storm, Brede Onderwijs Zorg op boerderijen , 2011).

De boerderij biedt een veilige en gestructureerde omgeving. Hier is het voor de kinderen en jongeren mogelijk om tot hun recht te komen en hun eigen leertraject te volgen. Het is mogelijk om als boerderij een leer- en ontwikkelomgeving te vormen waar onderwijsorganisaties en zorgboerderijen gericht met elkaar kunnen samen werken. Dit is van belang om de kwetsbare kinderen en/of jongeren te ondersteunen. Het verlenen van onderwijs op een zorgboerderij is op kleine en op grote schaal mogelijk.

Samenwerkingstrajecten binnen het onderwijsveld, zorginstellingen en de zorgboeren zijn van groot belang. Deze samenwerkingen bieden perspectief om te zoeken naar de mogelijkheid om zorgboerderijen als structurele ondersteuningstrajecten te ontwikkelen. De samenwerkingen op regionaal gebied zijn momenteel nog onvoldoende. De ontwikkeling van een breed onderwijs-zorg programma staat voorop, dit moet gemeentelijk gefinancierd en ondersteund worden (Schuler Y. D., 2010). Gemeenten zijn zich onvoldoende bewust van de voordelen van zorgboerderijen, het is van belang dat zorgboeren de visie en toegevoegde waarden duidelijk weten te communiceren.

1.5. Doelstelling

De doelgroep van het onderzoek zijn de zorgboerderijen in Nederland, om ervoor te zorgen dat het aanbieden van onderwijs op een zorgboerderij mogelijk wordt gemaakt.

De doelstelling van het onderzoek is het creëren van een beeld wat betreft de ontwikkelingen rondom het verlenen van onderwijs op zorgboerderijen. Hierbij wordt gekeken naar reeds eerder verkregen informatie en de huidige ontwikkelingen in de praktijk. Hoewel er veel onderzoek is gedaan op het gebied van zorgboerderijen, is er weinig gekeken naar de diepere drijfveren van de zorgboeren. Er wordt in dit rapport hoofdzakelijk gekeken naar de knelpunten van de betrokken zorgboeren waar onderwijs wordt gegeven. Daarnaast is het ook van belang dat er gekeken wordt naar mogelijke oplossingen van deze knelpunten. Er is gedurende dit onderzoek gekeken naar de motivatie om te starten met het verlenen naar onderwijs, hoe ziet het onderwijs eruit. Daarnaast wordt er ook gekeken naar de aanwezige knelpunten en de toekomst binnen de sector zorglandbouw.

Er is een gebrek aan uitwisseling over knelpunten bij het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij. Er worden geen oplossingsopties weergegeven. Kennisuitwisseling is voor de zorgboeren van groot belang. De Wetenschapswinkel van Wageningen University & Research (WUR) ondersteunt maatschappelijke organisaties met onderzoek. Het lopend onderzoek 'onderwijs op zorgboerderijen' levert een belangrijke bijdrage aan kennis en ervaringen binnen de zorglandbouw.

2. Aanpak

Het onderzoek “onderwijs op zorgboerderijen” vindt op meerdere gebieden in Nederland plaats. In dit onderzoek is er een literatuuronderzoek uitgevoerd naar de belangrijke aspecten rondom het aanbieden van onderwijs op een zorgboerderij, daarbij worden ook de knelpunten van de zorgboeren/-boerinnen meegenomen. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door de Wetenschapswinkel van Wageningen University & Research (WUR).

2.1. Methode

Door middel van literatuuronderzoek is duidelijk geworden dat verschillende projecten een aanvulling kunnen zijn op de gewone onderwijs- of zorgsituatie. Dit kan mogelijk een bijdrage leveren aan onderwijsleerdoelen of zorgontwikkelingsplannen. De zorgboerderij is niet alleen geschikt voor de doelgroepen kinderen en jongeren, het onderwijs kan ook een leerzame aanvulling geven voor kwetsbare kinderen en jongeren.

Om te beschikken over voldoende informatie is er een oriëntatie uitgevoerd door middel van een open interview ondersteund met een vaststaande lijst met vragen. De vragenlijst is opgesteld en zichtbaar in Bijlage A. Deze vragenlijst zorgt ervoor dat alle onderwerpen aan de orde komen. De volgorde van de onderwerpen, de formulering en de formulering van de antwoorden liggen niet vast. Afhankelijk van het gespreksverloop stelt de interviewer de onderwerpen vanuit de vragenlijst op een bepaalde manier aan de orde. Het is hierbij de bedoeling dat de zorgboer(in) deze vragen in eigen woorden beantwoord of concretiseert. De interviewer speelt in op de situatie en stimuleert de voortgang van het interview (Consultancy, 2019). Het interview vindt plaats op de zorgboerderij, dit is de werkomgeving van de zorgboer(in). De anonimiteit en een ontspannen gevoel van de zorgboer(in) is van belang. In zijn eigen thuis omgeving voelt de zorgboer(in) zich het meest op zijn of haar gemak (Alles over marktonderzoek, 2019).

2.2. Betrokkenen

Het onderzoek “onderwijs op zorgboerderijen” is uitgevoerd in opdracht van Agrosysteemkunde (AGRO) een business unit binnen het onderzoeksinstituut Wageningen Plant Research. Dit onder verantwoording en begeleiding van Dhr. Jan Hassink. Het onderzoek heeft hoofdzakelijk betrekking op de zorgboeren. De zorgboeren zijn betrokken bij het verkrijgen van de nodige gegevens voor het desbetreffende onderzoek. Daarnaast is er feedback, begeleiding en ondersteuning verkregen van docenten, vanuit de Aeres Hogeschool te Dronten.

2.3. Interviews

In overleg en onder verantwoording van Dhr. Jan Hassink zijn er zeven zorgboerderijen uitgekozen, waarbij het mogelijk is om een interview af te nemen. Op deze zorgboerderijen is er sprake van een (agrarische) onderneming en wordt er onderwijs gegeven aan de kinderen/jongeren. Op één zorgboerderij wordt geen onderwijs gegeven, op dit moment zijn er veel knelpunten aanwezig waardoor het onderwijsconcept niet mogelijk is. Bij de selectie van de zorgboerderijen is er gekeken naar de resultaten van de enquête: inventarisatie Onderwijs en Zorgboerderij 2019. Deze enquête is uitgevoerd door de Wetenschapswinkel te Wageningen. De zorgboeren/boerinnen hebben in de enquête aangegeven betrokken te willen blijven bij het netwerk onderwijs en zorgboerderij. Het gesprek gedurende het interview wordt opgenomen, wanneer daar toestemming voor gegeven is. Het opnemen van een interview zorgt voor volledige aandacht op de geïnterviewde. Het is wel van belang om gedurende het interview de belangrijkste steekwoorden te noteren, dit is een teken van belangstelling.

Na afloop van het interview kan deze opname meerdere malen beluisterd worden, dit verhoogt de betrouwbaarheid van de resultaten (Verhoeven, 2018). De geluidsopname wordt opgenomen met een mobiele telefoon. Na het afnemen van de interviews wordt er een kwalitatieve analyse uitgevoerd.

Aantal interviews

Er zijn in totaal vijf interviews afgenomen op zorgboerderijen waar ook onderwijs wordt gegeven. Het onderwijs wordt geboden aan verschillende doelgroepen met verschillende leeftijden. Op één zorgboerderij wordt nog geen onderwijs gegeven. Er is één interview afgenomen met 'koepel', een overkoepelende organisatie voor landbouw, zorg en welzijn in Noord-Holland. 'Koepel' steunt mensen met een beperking en zorgt ervoor dat de cliënten een prettige plek vinden bij zorgboeren. De zes andere zorgboerderijen zijn niet verbonden aan een overkoepelende organisatie. Bij de selectie van de zorgboerderijen is er niet gekeken naar het type onderwijs die op de boerderijen wordt aangeboden. De interviews zijn allemaal afgenomen op de locatie van de zorgboerderij. In figuur 1 hieronder is zichtbaar op welke locaties in Nederland de interviews zijn afgenomen. De geïnterviewde zorgboeren/-boerinnen waren direct enthousiast over de mogelijkheid wat betreft het afnemen van een interview. Er was geen reactie van de overige benaderde zorgboeren/-boerinnen.

Figuur 1; locaties van de zorgboerderijen in Nederland

Analyse van de interviews

Het analyseren van het geluidsmateriaal gebeurt via de computer. Bij het uitvoeren van een kwalitatieve analyse gaat het in dit onderzoek om de analyse van interviews en geluidsbanden (Verhoeven, 2018). De geluidsbanden, met daarop gesproken tekst, worden diverse keren nauwkeurig beluisterd. De uitgeschreven interviews worden geanalyseerd.

Betrouwbaarheid

Er is een mogelijkheid dat er toevallige fouten worden gemaakt tijdens een onderzoek. De betrouwbaarheid van het onderzoek geeft aan in hoeverre het onderzoek vrij is van deze toevallige fouten. Het onderzoek moet herhaalbaar zijn om de betrouwbaarheid voldoende te testen. Wanneer er sprake is van dezelfde resultaten, dan is het onderzoek betrouwbaar. Het desbetreffende onderzoek moet herhaalbaar zijn op een ander tijdstip, met een andere onderzoeker of onder andere omstandigheden. Het is onmogelijk om op verschillende locaties gedurende de uitvoering van de interviews een gelijke setting te creëren. De natuurlijke omgeving is belangrijk voor de zorgboeren. Wanneer het interview op een ander tijdstip wordt uitgevoerd of wanneer het interview nogmaals wordt uitgevoerd is er een mogelijkheid op andere antwoorden. Dit komt hoofdzakelijk door mogelijke andere visies of veranderingen in wet- en regelgeving. Er zullen veranderingen optreden in positieve of negatieve richting. Dit is een gevolg van menselijk handelen (Verhoeven, 2018).

Validiteit

Bij het bepalen van validiteit wordt er gekeken in welke mate het onderzoek vrij is van systematische fouten. Er is gekeken naar de echtheid en het waarheidsgehalte van het onderzoek. Gedurende de uitvoering van het interview kan er sprake zijn van verkeerde antwoorden. Ligt een onderwerp gevoelig, is het mogelijk dat de zorgboeren een sociaal wenselijk antwoord geven. Dit veroorzaakt een systematische vertekening van het onderzoek (Verhoeven, 2018).

Bij het onderzoek naar onderwijs op zorgboerderijen zijn er meerdere interviews afgenomen bij een selecte groep van zeven zorgboerderijen. Daarmee zijn de resultaten van het onderzoek niet statistisch generaliseerbaar naar alle zorgboerderijen in Nederland. De onderzochte groep is te klein, dus ook niet betrouwbaar, te select en te specifiek samengesteld. De resultaten van het onderzoek zijn wel zeer waardevol en bruikbaar (Verhoeven, 2018). De uitkomsten van het onderzoek zijn van belang voor de sector zorglandbouw en de zorgboeren/-boerinnen.

3. Resultaten

De resultaten in het onderzoek, zijn de gegevens van de analyses die voortkwamen uit de afgenomen interviews. Gedurende de uitvoering van het interview met meerdere zorgboeren/-boerinnen wordt gekeken naar de mogelijke knelpunten rondom het aanbieden van onderwijs op de zorgboerderij. De zorgboerderijen worden in het vervolg van dit onderzoek aangeduid met de afkorting ZB1 (zorgboerderij één) tot en met ZB7 (zorgboerderij zeven). De overkoepelende organisatie in Noord-Holland is aangeduid met de benaming 'koepel'.

3.1. Motivaties om te starten met het onderwijsconcept

Elke zorgboer(in) merkt dat er veel vraag is naar onderwijs op de zorgboerderij, dit blijkt uit de afgenomen interviews en is zichtbaar in tabel 1. Het onderwijs in Nederland is goed geregeld, maar voor een hele kleine doelgroep is dit niet het geval. De zorgboeren merken dat er ook op overheidsniveau een discussie op gang komt wat betreft het aanbieden van meerdere alternatieven rondom het verlenen van onderwijs aan deze doelgroep. In tabel 1 worden de aanwezige motivaties om te starten met het onderwijsconcept weergegeven.

Tabel 1; motivaties om te starten met het verlenen van onderwijs

Motivatie;	Vraag naar onderwijs	Leerlingen komen in de dagbesteding terecht	De zorgboer/-boerin is actief geweest in het onderwijs	Enthousiaste leerlingen en ouder(s)/ verzorger(s)	Aanwezige problemen binnen het speciaal- en/of regulier onderwijs	Aanwezigheid van 'thuiszitters'
ZB1	+					
ZB2	+					
Koepel		+				
ZB4			+	+		
ZB5	+					
ZB6	+		+			
ZB7					+	+

ZB1 geeft aan dat het onderwijs in Nederland goed geregeld is. Alleen voor een hele kleine doelgroep is het onderwijs niet goed geregeld. De zorgboer geeft aan 'goud' in zijn handen te hebben want de zorglandbouw is goed, maar nog niet iedereen snapt het concept. Dit geldt ook voor ZB2, ook deze zorgboer geeft aan dat onderwijs verlenen op de zorgboerderij een gat in de markt is.

'Koepel', de organisatie in Noord-Holland, waarbij honderdtien zorgboeren zijn aangesloten, merkt dat er steeds meer leerlingen afkomstig van de basisschool voor dagbesteding in aanmerking komen. De kinderen gaan niet meer naar school en dat mag niet gebeuren. Uiteindelijk heeft 'koepel' het concept Buitengewoon Leren opgestart. Er is bewust de keuze gemaakt om de formele weg te gaan bewandelen bij het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij. De groep leerlingen welke momenteel thuis zitten of dreigt thuis te komen zitten is groot. De plekken op het speciaal onderwijs zitten behoorlijk vol.

De motivatie van de zorgboerin van ZB4 is het jaren werkzaam te zijn geweest in het onderwijs. De zorgboerin ziet dat ouder(s)/verzorger(s) en leerlingen enthousiast zijn over het onderwijsconcept. Ouder(s)/verzorger(s) zijn blij als het kind uiteindelijk weer terug kan keren naar het speciaal-, regulier- of praktijk onderwijs. Dit is ook het doel van de zorgboerderij.

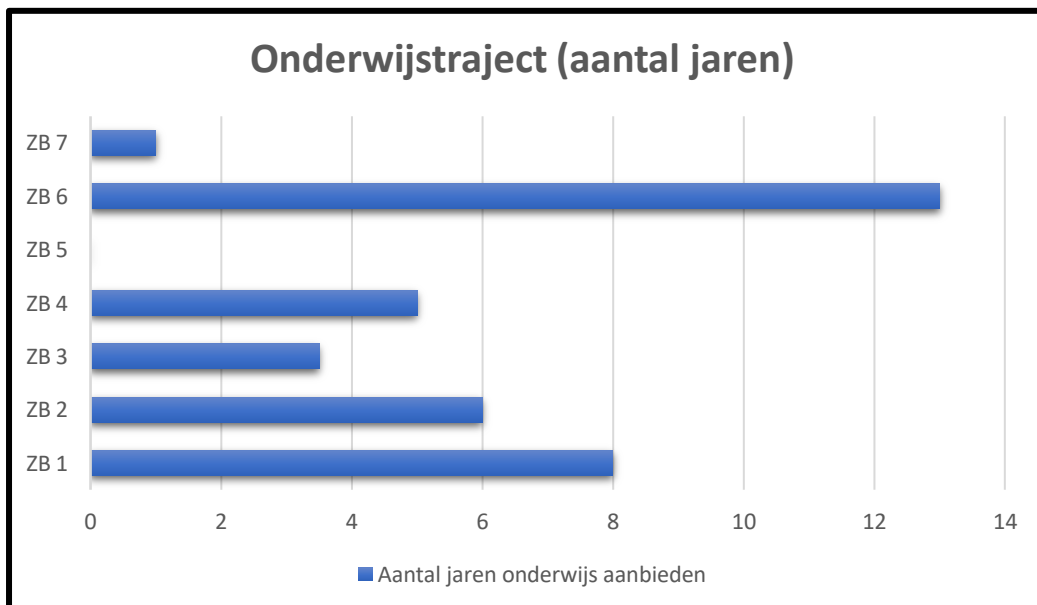
ZB5 is nog niet gestart met het onderwijsconcept. De zorgboerderij merkt dat er veel kinderen vastlopen in het huidige schoolsysteem. Het 'moeten' is voor de kinderen niet haalbaar. Dit geeft veel stress en spanning. Op een zorgboerderij ervaren de kinderen minder druk. Momenteel wordt er huiswerkbegeleiding aangeboden, met als doel het niveau wat betreft onderwijs op peil te houden.

De zorgboerin van ZB6 heeft in het basisonderwijs gewerkt, ook heeft de zorgboerin de master pedagogiek en de master Special Educational Needs (SEN) behaald. ZB6 is de onderneming begonnen met hierbij gespecialiseerde begeleiding met paarden voor kinderen met gedragsproblemen. Uiteindelijk is de onderneming uitgegroeid naar gespecialiseerde naschoolse opvang en vervolgens is het onderwijsconcept erbij gekomen. De zorgboerin merkt dat er veel vraag is naar onderwijs op de zorgboerderij.

ZB7 bestaat momenteel drie jaar. Er waren meerdere leerlingen op de zorgboerderij aanwezig die goed konden werken, maar op school liep het volledig uit de hand. De leerlingen lopen vaak tegen hun grenzen aan, dit komt door de aanwezigheid van de hyperactiviteitstoornis genaamd: Attention Deficit Hyperactivity (ADHD) en de benodigde medicijnen. Het hart van de medewerkers van ZB7 gaat harder kloppen bij het zien van gevallen zoals 'thuiszitters' of aanwezige problemen in het speciaal-, regulier- of praktijk onderwijs.

3.2. Start van het onderwijs

De zeven geïnterviewde zorgboeren/-boerinnen zijn tussen het jaar 2006 en het jaar 2020 gestart met het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij. De zorgboeren zijn om uiteenlopende redenen begonnen met het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij. In tabel 2 is het aantal jaren onderwijsaanbod zichtbaar. ZB1 begon in het jaar 2011 met één client op de zorgboerderij, in het jaar 2012 kwamen er nog enkele leerlingen bij, afkomstig van het speciaal onderwijs. Er waren veel problemen op deze school aanwezig en de kwaliteit van het onderwijs stond onder druk. Het aanbieden van onderwijs op de zorgboerderij was een goed alternatief om de leerlingen op te vangen.

Tabel 2: Het onderwijstraject op de zorgboerderijen

Een respondent vertelt:

De wet passend onderwijs ging hem niet worden, maar dat zag ik acht jaar geleden ook al. Het is niet mogelijk om in een klas met drieëndertig kinderen, met hierbij meerdere probleemkinderen, op een effectieve manier onderwijs te verlenen. Dat gaat gewoon niet.

ZB2 is zes jaar geleden begonnen met het verlenen van onderwijs. Er ontstond veel vraag naar een alternatieve vorm van onderwijs verlenen. De aanwezige kinderen hebben een leerplichtontheffing en ontvangen onderwijs op de zorgboerderij, daarbij kijkt de docent naar het begin van de motivatie, later komen de belangrijkste vakken zoals taal, rekenen en schrijven aan de orde.

De honderdtien zorgboerderijen aangesloten bij de overkoepelende organisatie genaamd 'koepel' bieden zorg aan mensen die ondersteuning nodig hebben bij de dagbesteding. De zorgboerderijen zijn verspreid door heel Noord-Holland. De zorgboeren leveren alleen de concrete zorg aan de leerlingen. De organisatie heeft de contacten met de gemeenten en zorgen voor het kwaliteitsbeleid. 'Koepel' ontzorgt de zorgboeren, zodat men zich kan focussen op de dagelijkse begeleiding van de leerlingen. 'Koepel' heeft het concept buitengewoon leren opgestart. Momenteel heeft 'koepel' drie zorgboerderijen ingericht als onderwijslocatie.

ZB4 is in het jaar 2016 gestart met het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij. Eerst waren de ondernemers pleegouders. Om financieel genoeg te verdienen moet men naast het pleegouderschap nog een beroep uitvoeren. Deze combinatie was zwaar voor de ondernemers. Er is uiteindelijk gekozen voor de start van een zorgboerderij. De ondernemers ervaarde dat wanneer kinderen geschorst werden, de kinderen ook daadwerkelijk thuis kwamen te zitten. Wanneer de zorgboerin leerlingen uitnodigden op de zorgboerderij waren de leerlingen na een aantal weken weer in staat om terug te keren naar het regulier- of speciaal onderwijs. Bij het zien van deze vooruitgang waren de ondernemers direct enthousiast voor het ontwikkelen en uitbreiden van het huidige onderwijsconcept.

ZB5 is al jaren actief bezig met de opstart van het onderwijsconcept. De activiteiten nemen momenteel af, omdat er geen vorderingen ontstaan. Er komen veel kinderen onnodig in de dagbesteding terecht. De ontwikkeling van de leerlingen moet voorop staan. De scholen van herkomst vinden het prettig wanneer de zorgboerderij huiswerkbegeleiding aanbied. Daarbij wil de zorgboerderij meer communicatie over de leerstof en het materiaal. ZB5 moet kritisch kijken naar de mogelijkheden, daarbij kan de onderneming de leerlingen stabiliseren voordat het leerproces weer van start gaat.

In het jaar 2006 is ZB6 in een kleine vorm gestart met het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij. In het begin waren er één tot twee leerlingen met begeleidend onderwijs aanwezig op de zorgboerderij. In de afgelopen jaren zijn er meerdere groepen binnen het onderwijsconcept aanwezig. De onderneming is gestart met gespecialiseerde begeleiding met paarden voor kinderen met gedragsproblemen, uiteindelijk is het concept uitgegroeid naar gespecialiseerde naschoolse opvang en vervolgens is het onderwijsconcept erbij gekomen. De onderneming merkt dat er veel vraag is naar het onderwijsconcept.

ZB7 ontvangt enkele leerlingen vanuit het onderwijs, voor deze leerlingen is een alternatief onderwijsconcept van belang. Leerlingen lopen op school vaak tegen hun grenzen aan, dit komt door gedragsproblemen en verschillende ziektebeelden. Op de zorgboerderij vinden de leerlingen het fijn, de druk gaat eraf. De zorgboerderij is geen onderwijsinstelling en dat wil de onderneming ook niet worden. De zorgboerderij is een vangnet om het onderwijs op te gaan bouwen. De leerlingen kunnen weer gaan werken aan hun toekomst. Op de zorgboerderij hebben de leerlingen ook verschillende verantwoordelijkheden zoals het voeren en verzorgen van de dieren.

Bepaalde werkzaamheden kunnen en mogen de leerlingen zelf uitvoeren, dit geeft voldoening. De leerlingen ontdekken aanwezige kwaliteiten en kunnen samenwerken met anderen.

3.3. Kenmerken en kwaliteiten van het onderwijsconcept

ZB1 geeft aan dat hoofdzakelijk de omgeving op een zorgboerderij een positief effect heeft op de ontwikkeling van de leerlingen. De zorgboerderij is een veilige omgeving, met mogelijkheden tot groei.

ZB2 geeft aan dat het onderwijs verlenen op de zorgboerderij zorgt voor rust en weinig prikkels. De leerlingen ondervinden geen druk en er is altijd ruimte beschikbaar voor de nodige ondersteuning. Veel rust, groen, de beesten en de andere aanpak op de zorgboerderij zorgen volgens 'koepel' voor de juiste omgeving. Op een zorgboerderij kan mogelijk meer maatwerk geleverd worden, er wordt constant gekeken hoe de leerling in elkaar zit en hoe de leerling weer gelukkig wordt. De boerderij omgeving is een belangrijke toegevoegde waarde, die toch maakt dat het kind tot rust komt. Ook de docenten geven op een andere manier onderwijs. De kracht van de zorgboer(in) speelt een belangrijke rol, het gewoon doorgaan met de nodige werkzaamheden en de nuchtere instelling heeft effect op het gedrag van de leerlingen. De leerlingen moeten aan verschillende voorwaarden voldoen om weer terug te keren naar het regulier- of speciaal onderwijs. Op de zorgboerderij krijgt het kind voldoende aandacht en coaching en wordt er gewerkt aan deze voorwaarden.

Een respondent vertelt:

De leerlingen lopen voortdurend stuk op hun gedrag, omdat de leerlingen niet met hun drift en boosheid om kunnen gaan. De leerlingen zijn nooit begrepen. De leerlingen hebben een verleden in het onderwijs achter de rug en zijn altijd in het verdomhoekje geplaatst. Dit komt door de grote klassen met hierdoor als gevolg weinig aandacht en begrip. Op de zorgboerderij focust de begeleiding zich op het gedrag, daarna volgt het cognitieve gedeelte. Het leren lukt altijd, maar het gedragscomponent is moeilijk. De leerlingen moeten aanwezige boosheid erkennen en leren met anderen te leven.

ZB4 geeft aan dat leerlingen op de zorgboerderij zich ontspannen, ontladen en er komt weer ruimte in het hoofd om te leren en eventueel terug te keren naar school. De kinderen willen ook weer graag terug naar het regulier-, speciaal- of praktijk onderwijs, daar verblijven namelijk vriendjes en vriendinnetjes.

Een respondent vertelt:

De kinderen vertellen tegen mij; doordat ik hier op de zorgboerderij kom, lukt het ook weer op school. Dit is een hele mooie toegevoegde waarde!

ZB5 geeft aan dat er op een zorgboerderij door leerlingen minder druk wordt ervaren. De zorgboerderij merkt dat wanneer een leerling geen onderwijs meer ontvangt, het intelligentie quotiënt (IQ) van de leerling terug uitloopt. Er moet constant gekeken worden naar de behoefte van een leerling.

ZB6 geeft aan dat het onderwijs verlenen op de zorgboerderij zorgt voor rust en ruimte. Het open karakter van het onderwijs is belangrijk voor de leerlingen.

Een respondent vertelt:

Een kind is hier nu vier weken op de zorgboerderij aanwezig nadat de leerling een half jaar 'thuiszitter' is geweest. De ouder(s)/verzorger(s) ervaren dat het kind heel anders thuis komt, het kind is vrolijk en opgewekt. Op de zorgboerderij ervaart het kind rust en geen druk om zich heen. Het kind kan met de dieren knuffelen en is helemaal dol op de konijnen en wordt daar rustig van. Het is prachtig om vooruitgang te zien.

ZB7 wil de leerlingen weer een toekomst aanbieden. Als het op school niet meer lukt, is het andere alternatief thuiszitten. De zorgboerderij geeft de leerlingen weer een toekomst. Stapje voor stapje wordt er gewerkt aan de ontwikkeling van een leerling.

Een respondent vertelt:

Het is lastig om leerlingen met een leerplichtontheffing, of leerlingen die al een half jaar thuis zitten weer naar school te laten gaan. De resultaten zijn goed, het is bij een aantal leerlingen gelukt. Een juiste begeleiding en opbouw van deze terugkeer is belangrijk. De meeste leerlingen gaan weer terug naar het regulier-, speciaal- of praktijk onderwijs.

Tabel 3: Kenmerken en kwaliteiten van onderwijs verlenen op een zorgboerderij

Kenmerken en kwaliteiten:	Rust en ruimte door de boerderijomgeving	(zelfstandig) taken en werkzaamheden uitvoeren	Het open karakter van het onderwijsconcept	De aanwezigheid van de zorgboer/-boerin	Geen verplichtingen voor de leerling / weinig druk
ZB1	+	+		+	+
ZB2	+	+	+	+	
Koepel	+		+		
ZB4	+				
ZB5		+	+	+	+
ZB6	+		+	+	+
ZB7		+		+	

In tabel 3 is zichtbaar dat rust, ruimte en het open karakter van het onderwijsconcept belangrijke aspecten zijn voor de ontwikkeling van een leerling. Op een zorgboerderij krijgen de leerlingen de mogelijkheid om taken en werkzaamheden uit te voeren, dit gebeurt mogelijk zelfstandig. Hierdoor krijgt een leerling zelfvertrouwen. Op een zorgboerderij wordt in een andere setting onderwijs aangeboden, dit heeft positieve effecten op de ontwikkeling van een kind. De leerling laten terugkeren naar het onderwijs is voor elke zorgboerderij het uiteindelijke doel, daarbij moet de leerling voldoen aan de voorwaarde om weer terug te keren naar het regulier-, speciaal- of praktijk onderwijs. Op de zorgboerderij is het voor leerlingen een fijne en rustige plek. De druk is niet meer aanwezig en er zijn nauwelijks verplichtingen. De concentratieboog van de leerlingen is vrij kort en daar past een zorgboerderij zich op aan. Een zorgboerderij kan maatwerk leveren.

4. Het onderwijs op zorgboerderijen

Typen zorgboerderijen

Het onderzoek naar het gegeven onderwijs heeft op verschillende zorgboerderijen plaatsgevonden. Naast het aanbieden van zorg en onderwijs waren er op de zorgboerderijen landbouwhuisdieren aanwezig zoals paarden, pony's, schapen, geiten, kippen, varkens en alpaca's. Andere dieren op de zorgboerderijen zijn hamsters, konijnen, cavia's, honden en katten. Op twee zorgboerderijen was er sprake van een veehouderijbedrijf, hierbij worden melkkoeien gehouden. Daarnaast was er op één zorgboerderij sprake van een zorg-dierenpark, hier waren exotische dieren aanwezig. Er is één interview afgenomen bij een zorgboerderij inclusief een paardenhouderij waarbij de paarden worden ingezet voor het trainen van de executieve functies bij kinderen en tieners. De meeste zorgboerderijen verlenen onderwijs op de zorgboerderij of bieden het onderwijsconcept aan naast de aanwezige hoofdtaak. Er was één zorgboerderij aanwezig waarbij de onderneming bezig is met de opstart van het onderwijsconcept, er wordt momenteel nog geen onderwijs aangeboden. Tot slot is er één interview afgenomen met een overkoepelende organisatie in Noord-Holland, waarbij honderdtien zorgboerderijen bij aangesloten zijn. In tabel 4 is een overzicht beschikbaar van de type zorgboerderijen.

Tabel 4: Typen zorgboerderijen

Zorgboerderij	Type zorgboerderij
ZB1	Geen agrarische bedrijfsvoering
ZB2	Agrarische bedrijfsvoering Veehouderij (melkvee)
Koepel	Mogelijk een agrarische bedrijfsvoering
ZB4	Geen agrarische bedrijfsvoering
ZB5	Dierenpark (exotische dieren)
ZB6	Paardenhouderij (geen inzet bij het onderwijs) Geen agrarische bedrijfsvoering
ZB7	Agrarische bedrijfsvoering Veehouderij (melkvee en pluimvee)

Doelgroep

Er zijn verschillende doelgroepen aanwezig op de zorgboerderijen. De problematiek van de kinderen is divers. De meeste kinderen zijn afkomstig van het speciaal onderwijs, deze kinderen hebben gedragsproblemen en hoofdzakelijk autisme. Andere kenmerken zijn psychische problemen, (licht)verstandelijke beperking, hechtingsproblematiek en een Niet Aangeboren Hersenletsel (NAH). Ook kinderen die geschorst zijn of 'thuiszitters' zijn welkom op de zorgboerderij. De zogenaamde 'thuiszitters' hebben een totale ontheffing van de leerplicht en zijn uitgeschreven bij een onderwijsinstelling of hebben een tijdelijke ontheffing en blijven wel ingeschreven bij een onderwijsinstelling. Zorgboerderijen bieden in de meeste gevallen een tijdelijke time-out aan kinderen/jongeren. Meestal wordt er onderwijs aangeboden aan kinderen tot een leeftijd van achttien jaar, daarna is het kind niet meer leerplichtig. Wanneer het kind na zijn of haar achttiende jaar wel behoefte heeft aan onderwijs, is dit op sommige zorgboerderijen mogelijk.

Op de zorgboerderijen zijn enkele leerlingen afkomstig vanuit de Jeugdzorg problematiek. Dit zijn hoofdzakelijk leerlingen waar door uiteenlopende redenen hun thuissituatie niet stabiel is. Hierbij kan gedacht worden aan vechtscheidingen en verslavingsproblematiek van de ouder(s). Op de zorgboerderijen wordt geen onderscheid gemaakt tussen externaliserend en internaliserend gedrag. De scholen of andere instellingen bepalen het aanbod leerlingen welke op de zorgboerderij komen en onderwijs ontvangen.

Het is voor sommige zorgboerderijen van belang dat de kinderen hoofdzakelijk afkomstig zijn van het regulier onderwijs zodat de kinderen niet naar het speciaal onderwijs gestuurd worden. Gemeenten en externe partijen moet hier wel aan meewerken. ZB4 ervaart dat er momenteel een verschuiving plaats vindt wat betreft het ontvangen van kinderen vanuit het regulier onderwijs naar kinderen vanuit het speciaal onderwijs. De aanwezigheid van een leerling op de zorgboerderij ligt tussen de vijf maanden en de twee jaar. Er zijn altijd uitzonderingen mogelijk binnen het onderwijsconcept.

Type onderwijs

Door hoofdzakelijk de sfeer op scholen zijn problemen gedurende het verlenen van onderwijs ontstaan. Het onderwijs wordt soms individueel aangeboden, maar ook in groepjes wanneer dit mogelijk is (zie tabel 5). De duur van het onderwijs verschilt per dag, per leerling en per situatie. Het onderwijs wordt aangeboden door een bevoegd docent(e). De gehele schooldag bevat voor de kinderen een vaste structuur, daarbinnen kan de indeling afwijken. De leerlingen hebben gemiddeld één tot drie uur les per dag, dit verschilt per leerling. De verdere activiteiten worden ingevuld door de zorgboer(in) of de aanwezige docent(e). Deze activiteiten hebben meestal te maken met de natuur en/of de dieren.

Tabel 5: Het type onderwijs

Zorgboerderij	Individueel of klassikaal
ZB1	Beide mogelijk
ZB2	Beide mogelijk
Koepel	Beide mogelijk
ZB4	Hoofdzakelijk individueel
ZB5	n.v.t
ZB6	Beide mogelijk
ZB7	Hoofdzakelijk individueel

Een respondent vertelt:

In het begin laten wij de leerlingen wennen met de dieren. De leerlingen mogen in sommige gevallen de huisdieren de klas innemen. Er wordt gewerkt met zitzakken, iedere leerling heeft een zitzak met een eigen kleur. Wanneer een leerling uit zijn of haar dak gaat moet de leerling naar de zitzak. De zitzak is een moment van rust. Het rustmoment is niet altijd negatief, het is ook een plek om te gaan zitten wanneer de leerlingen zelf rust nodig hebben. Het systeem werkt goed. Als de leerlingen hun drift aanvoelen, is er een rustplek aanwezig.

De zorgboerderijen beschikken niet over de Basisregistratie Instellingen (BRIN-nummer). Daarom noemen meerdere zorgboerderijen het aanbieden van onderwijs educatie of huiswerkbegeleiding. Het lezen, schrijven en rekenen is van groot belang voor de kinderen, deze vakken worden hoofdzakelijk aangeboden op de zorgboerderijen.

Casus; Een zwaar autistische jongen is op de zorgboerderij gekomen en heeft in de eerste maanden veel tijd doorgebracht bij de schapen. Deze jongen was niet in staat om contact met mensen te maken. De zorgboerin heeft de jongen aan het leren gekregen door te vragen naar zijn interesses. Dit heeft de jongen via een tablet ingesproken. Binnen een periode van zes weken heeft de jongen zijn eerste spreekbeurt gegeven. Deze jongen heeft een enorme ontwikkeling meegemaakt.

Het is belangrijk dat men preventief gaat ingrijpen binnen het onderwijs. Daarbij moet gekeken worden naar kinderen binnen het reguliere onderwijs. Er moet vrij tijdig gekeken worden naar de mogelijke oplossingen wanneer een leerling niet mee kan komen in het onderwijs. Het is van belang dat er een preventief arrangement wordt aangeboden op de zorgboerderij. In de veronderstelling en de hoop dat de leerlingen uiteindelijk ook weer terug keren naar het reguliere onderwijs. Het is belangrijk om te voorkomen dat leerlingen terecht komen in het speciaal onderwijs. Zorgboerderijen willen de kinderen vanuit het reguliere onderwijs helpen en ondersteunen zodat de leerlingen het vol kunnen houden. Met als doel dat er geen Toelaatbaarheidsverklaring (TLV) aangevraagd moet worden of extra kosten gemaakt worden. Het preventief ingrijpen kan mogelijk geld besparend zijn. Zorgboerderijen ontvangen momenteel veel kinderen vanuit het speciaal onderwijs. Preventief ingrijpen zorgt ervoor dat er minder kinderen terecht komen in het speciaal onderwijs.

Zorgboerderijen merken dat wanneer een kind geen onderwijs ontvangt, het intelligentie coëfficiënt (IQ) van de leerling achteruit gaat. Er wordt op scholen te laat ingegrepen, wanneer deze leerlingen op de zorgboerderij terecht komen moeten de leerlingen eerst tot rust komen. Er moet tijdig worden ingegrepen op het regulier-, speciaal- of praktijk onderwijs.

Alle geïnterviewde zorgboeren/-boerinnen geven aan dat het onderwijs wat aangeboden wordt altijd van tijdelijke aard is. Dit wordt ook aangegeven bij het intake gesprek en ook voortdurend aangekaart bij het Multidisciplinair Overleg (MDO). De duur van het onderwijs is afhankelijk van de leerling en de bijbehorende problematiek.

Leermiddelen en activiteiten

Op de meeste zorgboerderijen zijn de leermiddelen afkomstig van de school van herkomst van de leerling. Dit zijn leerboeken, opdrachten en/of methodes. Enkele zorgboerderijen hebben eigen lesmateriaal en methoden ontwikkeld of beschikken over het lesmateriaal van eerdere leerlingen. Voor een zorgboerderij zonder Basisregistratie Instellingen (BRIN-nummer) is het niet eenvoudig om lesmateriaal aan te schaffen. Op de zorgboerderijen worden ook toetsen afgenomen. De Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling (Cito-toetsen) zijn afkomstig van de scholen van herkomst. De toetsen worden vervolgens nagekeken door de school, dit geldt ook voor erkende deexamens. Het digitaal lesgeven is ook een mogelijkheid. Een kind kan via digitale leermiddelen eerder aangeven wanneer men iets niet begrijpt. In het verleden is dit meestal een knelpunt geweest voor het kind. De docent(e) kan de leerlingen digitaal volgen en tijdig ingrijpen wanneer de leerling iets niet begrijpt. De docent(e) is altijd aanwezig in de ruimte. Het inzetten van digitale leermiddelen is veiliger voor de leerlingen. Het gebruiken van een tablet is inzetbaar bij kinderen die niet kunnen lezen of schrijven.

Het onderwijs moet op een speelse manier aangeboden worden. De opstart van het aanbieden van onderwijs moet geleidelijk gaan. Het onderwijs op de zorgboerderij is maatwerk. Er is in de beginfase een intakegesprek, hierbij wordt gekeken naar de mogelijkheden binnen het onderwijsconcept passend bij het kind.

Leerplek

Op de zorgboerderijen zijn meerdere lesruimtes ingericht met tafels en stoelen. De lesruimte worden prikkelarm ingericht zodat de leerlingen de volledige aandacht vestigen op het lesmateriaal en de docent(e). Enkele zorgboerderijen gebruiken kantoren, een multifunctionele leefruimte of keuken, of de logeer-/slaapkamer om les te geven aan de leerlingen. In het begin van het onderwijstraject verlenen de docenten individuele begeleiding, later worden er ook gezamenlijke lessen aangeboden op de zorgboerderij. Het is voor leerlingen van belang dat er wordt gewerkt met vaste leerplekken. Er wordt hoofdzakelijk onderwijs aangeboden in een prikkelarme omgeving.

4.1. Onderwijskundige expertise

Het is van belang dat docenten beschikken over een onderwijsbevoegdheid. Wanneer docenten uit het reguliere onderwijs komen krijgt de docent(e) te maken met een andere doelgroep, daar moet men wel bewust van zijn.

Bij voldoende onderwijskundige expertise is er ook voldoende kennis van de methodiek aanwezig, dit is van groot belang tijdens het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij. Ook externe partijen vinden dit belangrijk. Er wordt niet of nauwelijks gevraagd naar de aanwezige diploma's. De gemeenten vinden het niet belangrijk of de onderneming beschikt over voldoende onderwijskundige expertise. In de tabel hieronder (tabel 6) wordt duidelijk of er onderwijskundige expertise aanwezig is op de geïnterviewde zorgboerderijen.

Tabel 6: Onderwijskundige expertise

Zorgboerderij	Onderwijskundige expertise
ZB1	Aanwezig
ZB2	Aanwezig
Koepel	Aanwezig
ZB4	Aanwezig
ZB5	Niet aanwezig
ZB6	Aanwezig
ZB7	Aanwezig

ZB1 geeft aan dat onderwijskundige expertise van belang is. De zorgboer ervaart dat gemeenten dit minder belangrijk vinden. De kinderen komen namelijk naar de zorgboerderij voor de zorg. Gemeenten vragen enkele keren naar de aanwezige onderwijskundige expertise, maar de zorgboer hoeft geen diploma's te laten zien.

Ook ZB2 geeft aan dat onderwijskundige expertise van belang is binnen het onderwijsconcept. Men moet kennis hebben van de methodiek. Ook vinden externe partijen de aanwezige expertise belangrijk. ZB2 geeft aan dat er wel gevraagd wordt naar de aanwezige diploma's.

De docenten vanuit 'koepel' zijn geschoold, dit is vanaf het begin een eis geweest. Momenteel zijn er twee zorgboerinnen aanwezig met een onderwijsbevoegdheid. Dit is een lastige constructie vanwege de onderwijsbevoegdheden en verantwoordelijkheden. Deze zorgboerinnen zijn namelijk niet verbonden aan een onderwijsinstelling. Het is de bedoeling dat deze zorgboerinnen in dienst gaan bij de desbetreffende school. Deze zorgboerinnen beschikken over jarenlange ervaring in het onderwijs. Gedurende het verlenen van onderwijs is er sprake van een symbiose regeling. Symbiose regeling betekent dat de leerlingen een deel van het onderwijs volgen op een andere school.

De leerlingen staan ingeschreven bij een school en volgen daar ook onderwijs. In sommige gevallen is het voor een leerling beter om een aantal lessen op een zorgboerderij te volgen, dit heet symbiose. De onderwijsverantwoordelijkheden zijn doormiddel van deze symbiose regeling duidelijk voor beide partijen. 'Koepel' wil momenteel alleen nog werken met docenten vanuit een geregistreerde school. Daarom vraagt 'koepel' aan de samenwerkingsverbanden of deze docenten beschikbaar zijn. Ook het materiaal wordt geleverd vanuit de school van herkomst. Het is belangrijk om nauw samen te werken met de scholen van herkomst. De school kan ingeschakeld worden bij extra hulp wanneer dit van belang is. Hierbij kan gedacht worden aan onderwijskundige-, orthopedagogische- en didactische begeleiding.

De zorgboerin van ZB4 geeft aan dat onderwijskundige expertise belangrijk is. Op de zorgboerderij hebben de docenten affiniteit met onderwijs en zorg, dit zorgt voor de beste kwaliteit van het onderwijs. De zorgboerin geeft scholing aan de personeelsleden zodat er op dezelfde manier onderwijs wordt aangeboden.

De personeelsleden vanuit ZB5 zijn niet op onderwijskundig gebied geschoold, maar geven huiswerkbegeleiding aan de leerlingen, daarbij is begeleiding en aansturing vanuit scholen van groot belang. Wanneer een gemeente vraagt om voldoende onderwijskundige expertise is de zorgboerderij bereid om personeel aan te nemen met een onderwijsbevoegdheid. Bij het aanbieden van huiswerkbegeleiding vindt de zorgboer dit geen vereiste.

Op ZB6 is onderwijskundige expertise een voorwaarde. De gemeenten of het samenwerkingsverband vraagt niet naar de aanwezige onderwijskundige expertise binnen de onderneming. De ouder(s)/verzorger(s) van de leerlingen vinden onderwijskundige expertise van belang. Dit hoort de zorgboerin terug tijdens gesprekken en de ouderavonden.

Momenteel werkt ZB7 met een vrijwilligster die jaren in het onderwijs gewerkt heeft en momenteel gepensioneerd is. Het is voor de zorgboerderij van belang om in de opstart te werken met een vrijwilligster. Het onderwijs zal voor de zorgboerderij nooit een hoofdtak gaan worden en het werken met een vrijwilligster zorgt voor een nieuw gezicht bij de leerlingen. Het in dienst nemen van een onderwijsdeskundige is op dit moment financieel niet mogelijk. De vrijwilligster is hierbij een mooie ingang voor het opstarten van deze onderwijsvorm. Op de zorgboerderij is een personeelslid werkzaam als onderwijsassistent.

4.2. Financiering

De vergoeding die de zorgboerderijen ontvangen voor het aanbieden van onderwijs op de zorgboerderij verschilt per gemeente en liggen binnen een gemeente min of meer vast. Het kost enkele ondernemingen veel tijd en energie om te onderhandelen over goede prijsafspraken.

De zorgboer van ZB1 en ZB2 geven aan dat de financiering voortkomt vanuit het zorgarrangement. 'Koepel' heeft momenteel een duurzame samenwerking met alle partners. Er wordt niet meer per kind afgerekend, maar er wordt gewerkt met kindplaatsen, dit kost op jaarbasis een bepaald bedrag. De helft van het geld wordt betaald vanuit het onderwijs en de ander helft vanuit de zorg. Als een leerling naar het speciaal onderwijs gaat moet er toelaatbaarheidsverklaring (tlv) komen. Aan deze toelaatbaarheidsverklaring zit een budget. Dat onderdeel is het onderwijsbudget. Het zorgbudget is het geld vanuit de dagbesteding. Wanneer de kosten worden betaald vanuit deze tweede budgetten ontstaat er een duurzaam model.

Wat is een toelaatbaarheidsverklaring (tlv)?

Als een reguliere school concludeert dat een leerling beter op zijn plek is in het speciaal onderwijs, dan moet de school een toelaatbaarheidsverklaring aanvragen bij het loket passend onderwijs van het samenwerkingsverband. De aanvragende school onderbouwt waarom de leerling niet op de eigen school kan worden ingeschreven binnen de basisondersteuning en ook niet met extra ondersteuning.

Een respondent vertelt:

Niet alle kinderen hebben een dagbestedingsindicatie. Kinderen op het speciaal onderwijs hebben geen dagbestedingsbudget, de gemeente moet dan akkoord gaan over het zorgbudget. Wij als onderneming trekken de gemeente over de streep door te zeggen; "als jullie dit als gemeente niet doen, komt het kind volgend jaar in de dagbesteding terecht en ben je het volledige bedrag kwijt en ook voor meerdere jaren. Nu betaalt men de helft van het budget, de andere helft is het onderwijsbudget".

De zorgboerin van ZB4 geeft aan dat er veel differentiatie zit in de mogelijke financieringen, dit verschilt per gemeente. Er kan mogelijk sprake zijn van een financiering vanuit school, vanuit de gemeente, of een financiering vanuit gemeente en school. Er zijn meerdere opties mogelijk. Een goede financiering moet zorgvuldig geregeld zijn. De leerling ontvangt in het beginstadium hoofdzakelijk zorg, na een aantal maanden wordt de zorg minder en ontvangt de leerling meer onderwijs. Dan moet ook het onderwijs gaan meefinancieren. De school moet een prikkel ontvangen om te gaan betalen, scholen moeten hun best doen om het kind terug te krijgen naar school. Dit effect moet gecreëerd worden binnen het aanbieden van het onderwijsconcept.

Het samenwerkingsverband wil in de meeste gevallen niet meefinancieren, omdat de zorgboerderijen niet beschikken over een Basisregistratie Instellingen (BRIN-nummer). Er wordt niet voor honderd procent onderwijs gegeven. Een zorgboerderij is geen school dus er is geen sprake van een mogelijke financiering. De gemeenten accepteren wel dat er onderwijs wordt aangeboden en leveren de financiering. Wanneer een zorgboerderij alleen geld ontvangt voor de dagbesteding blijven de kinderen ingeschreven staan op de school van herkomst. De school ontvangt het geld voor het onderwijs. De zorgboerderij is het vangnet voor de leerlingen binnen het onderwijs. Daarnaast is er ook een mogelijkheid aanwezig om uitbetaald te worden op individuele uren en niet op groepsuren. Dit is en blijft wel een spanningsveld bij de gemeente. Als zorgboerderij en gemeente moet er een middenweg gevonden worden.

Op financieel gebied moet alles goed geregeld worden, anders ontstaat er spanning bij gemeenten. Een alternatief onderwijsconcept brengt de nodige kosten met zich mee.

Een respondent vertelt:

Als zorgverleners op de zorgboerderij moeten wij een groot hart hebben, want het aanbieden van onderwijs kost financieel meer dan dat het oplevert.

ZB5 geeft aan dat er geen financiën vrijkomen om onderwijs te verlenen op de zorgboerderij. Gemeenten geven geld aan de scholen en de scholen moeten daarmee hun werk doen. Extra geld is niet aanwezig of kan een school niet uitgeven. Wanneer er geen geld aanwezig is, worden nieuwe initiatieven niet geaccepteerd.

ZB6 geeft aan dat de financiering momenteel stabiel blijft. Vanuit de gemeenten gaan de tarieven langzaam naar beneden, maar er komen niet minder kinderen op de zorgboerderij.

ZB6 ontvangt alleen financiering vanuit de dagbesteding. De leerlingen staan ingeschreven op school en ontvangen de financiering voor het geleverde onderwijs. ZB6 ontvangt geen financiering vanuit scholen. Bij enkele leerlingen willen de zorgboerderij uitbetaald worden op individuele uren en niet op groepsuren. De financiering moet zorgvuldig geregeld zijn.

4.3. Samenwerkingen

Samenwerkingen zijn in meerdere vormen mogelijk (zie tabel 7). ZB1 werkt samen met de gemeente, alle kinderen worden via de gemeente aangeboden op de zorgboerderij. De gemeente is dus de zorgvrager en niet de ouder(s)/verzorger(s) van het kind. De zorgboerderij heeft een contract met de gemeente, ook de financiering komt vanuit de samenwerkende gemeente. De zorgboerderij probeert met meerdere samenwerkingsverbanden samen te werken, er komt steeds meer ontwikkeling in. De onderneming wil geen onderwijsinstelling worden want er zijn al scholen genoeg, er moeten meer samenwerkingen gezocht worden en op de juiste manier met elkaar samengewerkt worden. De zorgboer(in) wil graag continuïteit hebben.

Tabel 7: Externe partijen

Zorgboerderij	Externe partijen;			
	Gemeenten	Scholen (regulier-, speciaal- en/of praktijk onderwijs)	Samenwerkingsverband	Inspectie
ZB1	+		+ -	+
ZB2	+	+	+	
Koepel	+	+	+	
ZB4	+	+	+ -	+
ZB5		+		
ZB6	+	+	+ -	
ZB7	+	+	+	

ZB2 heeft met de meeste samenwerkende scholen (speciaal- en/of regulier onderwijs) een drie maandelijks overleg. Dit zijn de scholen waar de leerlingen vandaan komen en ook weer hopen terug te keren. Bij dit overleg is ook de gemeente en het samenwerkingsverband aanwezig. Het is belangrijk dat alle betrokken externe partijen aanwezig zijn bij het Multidisciplinair Overleg (MDO). Het is een grote uitdaging om alle externe partijen op één lijn te krijgen. Wanneer de externe partijen meewerken is er voor de leerling de mogelijkheid om onderwijs te ontvangen op de zorgboerderij. Er moet gedurende het Multidisciplinair Overleg ook gekeken worden naar het traject wat volgt na de aanwezigheid op de zorgboerderij. Het is niet de bedoeling dat externe partijen achterover gaan leunen. Wanneer de leerling voldoende potentie heeft om terug te keren naar het regulier- of speciaal onderwijs, moet deze mogelijkheid ook aanwezig zijn.

'Koepel' heeft voortdurend overleg met de scholen (speciaal- en/of regulier onderwijs) van herkomst. Er wordt gewerkt met een Onderwijs Perspectief Plan (OPP), dat is eigenlijk een volgsysteem van de leerling. Het is een digitaal systeem waarbij de docent iedere dag/week de vorderingen van de leerling aangeeft. Wanneer een leerling aanwezig is op de zorgboerderij, wordt het Onderwijs Perspectief Plan van de school van herkomst gebruikt tijdens de begeleiding van de leerling. De school van herkomst kan ook de vorderingen van de leerling bekijken. Wanneer de leerling terugkeert naar het regulier- of speciaal onderwijs, kan het Onderwijs Perspectief Plan overgenomen worden. Deze methode zorgt voor een goede overdracht.

Een respondent vanuit 'koepel' vertelt:

leder initiatief wordt gestart met een businesscase, met hierin het kwaliteitssysteem, de onderwijsverantwoordelijkheden, de regie en tot slot een financiële paragraaf. Deze businesscase maakt het onderwijsconcept voor alle externe partijen duidelijk. De externe partijen moeten erachter staan, anders gaat de samenwerking niet door.

ZB4 heeft altijd samenwerkingen met scholen, hierbij gaat het om speciaal- en/of regulier onderwijs. Een samenwerking met een gemeente is ook van belang, daar moet namelijk de financiering vandaan komen. De zorgboerderij heeft weinig te maken met het samenwerkingsverband, omdat scholen het onderwijs regelen. Het is belangrijk om als zorgboerderij aanwezig te zijn bij een Multidisciplinair Overleg (MDO), daarbij zijn ook scholen en gemeenten aanwezig. Wanneer de trajecten kort zijn moet er tijdig overlegt worden zodat het traject van de leerling door kan lopen. Ook de ouder(s)/verzorger(s) worden betrokken bij de overleggen.

ZB5 heeft nog geen samenwerking met externe partijen. De scholen (speciaal-, regulier- en/of praktijk onderwijs) willen niet samenwerken en er is geen financiering mogelijk. Daarnaast willen scholen nauwelijks meewerken met de begeleiding vanuit school. De samenwerkingen met gemeenten lopen niet goed. De zorgboerderij heeft de alternatieve onderwijsvorm voortdurend aangeboden. Er is namelijk voor een aantal leerlingen de mogelijkheid om op een alternatieve manier onderwijs te ontvangen. De zorgboerderij ontvangt momenteel de 'schooluitvallers'. Er wordt met deze leerlingen huiswerk gemaakt zodat het leervermogen op peil blijft.

Op het moment dat een leerling op een school aangemeld moet worden of vanuit school (regulier- en/of speciaal onderwijs) naar ZB6 komt, is er altijd contact met de gemeente en het samenwerkingsverband. Bij een goed contact met de ouder(s)/verzorger(s) en de school blijft het samenwerkingsverband op de achtergrond aanwezig. Wanneer er sprake is van een 'thuiszitter', is er een intensief contact met het samenwerkingsverband.

ZB7 heeft een plan wat betreft het onderwijsconcept verzonden naar de gemeente. Er moet voortdurend contact zijn met externe partijen. De leerplichtambtenaar was niet enthousiast over het onderwijsconcept op de zorgboerderij, omdat de zorgboerderij geen officiële onderwijsinstelling is. De zorgboerin zelf vinden het ook fijn als de kinderen naar een reguliere school gaan, maar er blijft altijd een groep 'thuiszitters' aanwezig. De jeugdconsulent was wel enthousiast over het onderwijsconcept, omdat er weinig zorgboerderijen aanwezig zijn met het alternatieve onderwijsconcept. De kinderen komen vanuit het regulier- en/of praktijkonderwijs.

Een respondent vertelt:

Wanneer een jeugdconsulent positief is, komt de leerplichtambtenaar ook wel mee. Want of het kind zit thuis of een zorgboerderij biedt het kind weer een toekomst.

Bij de gemeente zijn er meerdere mensen met verschillende gedachten over de vorm van onderwijs verlenen op de zorgboerderij. Het is van belang om als zorgboerderij te communiceren met de juiste mensen. Het kost tijd om een gemeente en/of externe partijen enthousiast te maken. Als zorgboer(in) moet men de kinderen als doel een toekomst willen bieden. De zorgboerderijen hebben weinig tot geen contact met de onderwijsinspectie. Enkele respondenten geven aan dat hier verandering in moet komen. Het is van belang dat de onderwijsinspectie het onderwijsconcept goedkeurt.

Verloop van de samenwerkingen

ZB1 kreeg aangekondigd bezoek van de onderwijsinspectie. De onderneming is open en transparant. Dus er was geen reden tot paniek aanwezig. De samenwerkingen met de onderwijsinspectie gaat goed en het inspectierapport wordt nu gebruikt bij de gemeenten. De onderwijsinspectie is onafhankelijk en staat goed aangeschreven. De onderneming werkt veel samen met onderwijsconsulenten, dit is een nevenafdeling van het ministerie van Onderwijs. Via de onderwijsconsulenten kan de zorgboerderij de kinderen weer terugplaatsen op school. Dit is eigenlijk de taak van de gemeente. De zorgboer(in) ervaart dat scholen beperkt meewerken. Er is weinig contact met de samenwerkende scholen. Externe partijen zijn wel meewerkend gedurende het traject.

ZB2 en 'koepel' geven aan dat de samenwerkingen goed verlopen. Er is elke drie maanden een Multidisciplinair Overleg (MDO) waarbij alle externe partijen aanwezig zijn. De zorgboerderij ervaart dat de externe partijen meewerkend zijn. 'Koepel' heeft momenteel met alle externe partijen een duurzame samenwerking.

ZB4 geeft aan dat samenwerking met het samenwerkingsverband niet of nauwelijks goed verloopt, deze externe partij is niet meewerkend. De leerplichtambtenaren zijn wel betrokken en enthousiast en ook aanwezig bij het Multidisciplinair Overleg (MDO). De samenwerking met de onderwijsconsulent is heel positief. In het begin zijn enkele externe partijen enthousiast en dit enthousiasme kan ook weer afnemen. Enkele gemeenten zijn gedurende het traject enthousiast over de mogelijkheden en de kwaliteit van het onderwijs op de zorgboerderij.

De gemeenten werken ZB5 tegen. Er komen geen financiën vrij om onderwijs op de zorgboerderij aan te bieden. De externe partijen zijn niet meewerkend.

ZB6 heeft nog nooit te maken gehad met een bezoek van de onderwijsinspectie. Het is voor de zorgboerin onduidelijk waarom de onderwijsinspectie geen bezoek brengt aan de zorgboerderij. De zorgboerin zal het fijn vinden als de onderwijsinspectie langs komt. De zorgboerderij beschikt over voldoende certificeringen en veiligheidsnormen.

De zorgboerderij beschikt niet over een Basisregistratie Instellingen (BRIN-nummer), dus de onderwijsinspectie is waarschijnlijk niet op de hoogte van de aanwezige activiteiten. De zorgboerin vindt het jammer dat er geen mogelijke samenwerking wat betreft financiering aanwezig is met het samenwerkingsverband. Het is wel belangrijk een positieve relatie met het samenwerkingsverband te behouden, daarom heeft de zorgboerin ervoor gekozen om er geen tijd en energie meer in te steken. De gemeente is wel meewerkend gedurende het traject.

De zorgboerin van ZB7 geeft aan dat de samenwerkingen goed verlopen. Er is één keer in de drie maanden een overleg waarbij de externe partijen aanwezig zijn. De leerplichtambtenaar is minder enthousiast, dit heeft tijd nodig. De externe partijen zijn meewerkend gedurende het traject.

Redenen voor een samenwerking

De externe partijen willen wel samenwerken met de zorgboerderijen, maar daarbij willen de meeste externe partijen niet meefinancieren. Wanneer een gemeente of samenwerkingsverband wel wil meewerken heeft dit te maken met het aanwezige aanbod. In sommige regio's zijn er weinig tot geen alternatieve onderwijsvormen aanwezig. De onderneming moet een goede naam opbouwen. Meerdere zorgboerderijen werken met een wachtlijst. De meeste externe partijen ervaren dat er voor enkele leerlingen geen mogelijkheid is om onderwijs te ontvangen op het speciaal-, regulier- of praktijk onderwijs. De scholen zijn meestal oprecht begaan met de leerlingen, maar de menskracht en de juiste omgeving is niet aanwezig. Veel scholen ervaren de voordelen van het onderwijsconcept op een zorgboerderij.

Wanneer de externe partijen vertrouwen hebben in een onderneming verlopen de samenwerkingen beter. De externe partijen meerdere malen uitnodigen op de zorgboerderij creëert dit vertrouwen. Het is van belang om een vertrouwensband op te bouwen.

4.4. Het verder ontwikkelen van onderwijs op de zorgboerderij

ZB1 geeft aan door te gaan met het huidige onderwijsconcept op de zorgboerderij. De zorgboerderij wil meer kwaliteit leveren. ZB2 wil meer cliënten onderwijs verlenen op de zorgboerderij. Daarbij wil de zorgboerderij het aantal docenten met onderwijskundige expertise uitbreiden. 'Koepel' wil vrij tijdig kijken naar het oplossen van problemen binnen het speciaal- en/of regulier onderwijs. Mogelijk kan het concept 'buitengewoon leren' hierbij een belangrijke rol spelen. ZB4 wil kinderen vanuit het reguliere onderwijs helpen en ondersteunen. De zorgboerderij wil juist ingezet worden ter preventie voor een mogelijke plaatsing op het speciaal onderwijs. ZB5 wil gedurende een (mogelijk) traject meer communicatie over leerstof en benodigde materialen. Dit is van belang voor de kwaliteit van het onderwijs. Daarnaast is de zorgboerderij ook bereid om docenten met een onderwijskundige bevoegdheid aan te nemen. ZB6 wil dat leerlingen op de zorgboerderij deelcertificaten kunnen behalen, met name de middelbaar beroepsonderwijs (mbo) leerlingen. ZB7 staat in de kinderschoenen van het onderwijsconcept. Er zijn nog veel ontwikkelingen mogelijk. De zorgboerderij wil in de toekomst kwaliteit leveren en dit tonen aan de externe partijen. Het kost namelijk veel tijd en energie om externe partijen enthousiast te maken.

5. De aanwezige knelpunten

Op de zorgboerderijen worden meerdere knelpunten ervaren. In de opstart van het onderwijsconcept waren er op enkele zorgboerderijen meerdere knelpunten aanwezig, deze knelpunten worden in verloop van de tijd minder of verdwijnen.

Financieel

Op financieel gebied zijn er altijd knelpunten aanwezig. Doordat een zorgboerderij afhankelijk is van de zorggelden van gemeenten, is een zorgboerderij ook kwetsbaar.

Een respondent vertelt;

Onderwijs en zorg zijn in Nederland een groot probleem, het zijn twee aparte ministeries. Veel kosten van de Jeugdzorg zijn onterecht, die horen bij het onderwijs. Er zijn zoveel kinderen die van school gestuurd worden, al in de tweede week van september, dat is ongelofelijk. Problemen worden niet tijdig opgepakt. De grootste problemen liggen bij het onderwijs en niet bij de Jeugdzorg.

Een respondent vertelt:

Sommige situaties veroorzaken slapeloze nachten. Er is momenteel een jongen op de zorgboerderij aanwezig waarbij het traject wel loopt, maar er vindt geen financiering plaats. Het personeel op de zorgboerderij moet wel gewoon betaald worden. Het traject wordt voorgezet om het beste te geven aan de leerling. Wanneer er geen oplossing komt, moet het traject stopgezet worden en komt de leerling weer thuis te zitten.

Wanneer een gemeente beslist het onderwijsconcept te stoppen, is het uitbetalen van de leerkrachten ook niet meer mogelijk. Enkele zorgboerderijen ervaren dat tarieven naar beneden gaan, maar het aantal aanmeldingen van kinderen blijft stabiel. Het alternatieve onderwijsconcept is geen goedkoop arrangement. Het onderwijs wordt namelijk kleinschalig aangeboden, dit brengt de nodige kosten met zich mee. Wanneer een samenwerkingsverband niet financiert is dit voor de zorgboer(in) en/of docenten een afwijzing. De zorgboer(in) en/of docenten steken veel energie en tijd in de ontwikkeling van een leerling.

Een respondent vertelt:

De leerlingen krijgen op de zorgboerderij les in een klas van drie tot vier leerlingen, dit is heel kleinschalig. Gezien de resultaten is het één keer investeren, maar daarna is het leerling weer volledig op de rails.

Vervoer

Het vervoer van de leerlingen naar de zorgboerderijen is een veel voorkomend knelpunt, wanneer de leerling een leerplichtontheffing heeft, is leerlingenvervoer niet meer mogelijk. Het leerlingenvervoer is gekoppeld aan een Basisregistratie Instellingen (BRIN-nummer). De geïnterviewde zorgboerderijen beschikken niet over een BRIN-nummer. Voor de onderneming is het vaak niet mogelijk om alle leerlingen op te halen en thuis te brengen. Het ontvangen van een financiering zorgt voor veel onderhandeling. ZB4 haalt de leerlingen zelf op en brengt de kinderen ook weer naar huis. Dit doet de onderneming bewust, omdat vervoer vaak een probleem is. Wanneer de leerlingen niet worden opgehaald, komt het regelmatig voor dat de kinderen niet komen of dat ouder(s)/verzorger(s) geen tijd hebben om hun zoon of dochter weg te brengen.

Snellere terugplaatsing

Voor sommige leerlingen is het niet mogelijk om passend onderwijs te ontvangen. Leerlingen verblijven hierdoor langer dan noodzakelijk thuis of op een zorgboerderij. De leerlingen moet sneller terug geplaatst kunnen worden, want de leerlingen zijn uiteindelijk weer gemotiveerd voor het terugkeren naar het regulier-, speciaal- of praktisch onderwijs. De leerlingen willen graag leren en hebben na een traject van maanden of jaren weer positieve energie, er moet dan wel direct een mogelijkheid aangeboden worden. Wanneer er een periode tussen zit, is een kans op terugval mogelijk. Op de zorgboerderij is het sociale leven beperkt. 'Koepel' merkt dat de leerlingen graag terug keren naar de school van herkomst, daar verblijven namelijk hun vriendjes en vriendinnetjes. Enkele kinderen hebben een combinatie van onderwijs en behandeling nodig. Dit is van belang om de aanwezige gedragsproblemen gedurende de schoolperiode beperkt te houden.

Een respondent vertelt:

Het is moeilijk om leerlingen weer terug te plaatsen in het speciaal onderwijs, dit heeft te maken met het feit dat de plaatsen op het speciaal onderwijs vol zitten. De kinderen mogen terug, maar kunnen niet terug. Het is dan beter voor de leerling dat hij/zij nog een (korte) periode op de zorgboerderij blijft. Dit is niet het principe van de meeste zorgboerderijen. Sommige leerlingen raken gefrustreerd dat zij niet terug kunnen naar het onderwijs wat hun al een jaar beloofd is, dit veroorzaakt gedrag wat niet meer te handhaven is. Uiteindelijk komen de leerlingen weer thuis terecht.

De langere wachttijden bij de Geestelijke Gezondheidszorg (GGZ) is een voorkomend knelpunt, door de aanhoudende wachttijden blijven de kinderen lang aanwezig op de zorgboerderij en dat is niet de bedoeling van het alternatieve onderwijsconcept. Jeugdhulpaanbieders hebben te maken met wachtlijsten. Hierdoor is het voor een leerling niet mogelijk om direct hulp en ondersteuning te ontvangen. De wachtlijsten kunnen mogelijk voortkomen uit personeelstekorten bij jeugdhulpaanbieders en/of het probleem is aanwezig bij de inkoop van hulp vanuit gemeenten.

Een respondent vertelt:

Een leerling kon terug naar school, maar eerst was een Eye Movement Desensitization and Reprocessing, afgekort tot EMDR noodzakelijk, dit is een therapie voor mensen die last blijven houden van de gevolgen van een schokkende ervaring, zoals een ongeval, seksueel geweld of een geweldsincident. De wachttijd bij de Geestelijke Gezondheidszorg (GGZ) was negen maanden, dit is een veel voorkomend probleem.

Enthousiasme van externe partijen

De meeste gemeenten en leerplichtambtenaren zijn niet enthousiast over het alternatieve onderwijsconcept. Het aanbieden van onderwijs op de zorgboerderij is een duur arrangement. Ook het samenwerkingsverband is niet altijd enthousiast over het alternatieve onderwijsconcept op zorgboerderijen. Externe partijen zijn bang dat meerdere ondernemingen onderwijs gaan aanbieden, hierdoor verliezen de externe partijen de controle over het aangeboden onderwijs en de kwaliteit hiervan.

Een respondent vertelt:

Momenteel is een leerling één jaar aanwezig op de zorgboerderij, dit komt door de wachttijden bij het speciaal onderwijs. Ook komt het regelmatig voor dat gemeenten en scholen hun financiering willen terugtrekken, het traject wordt dan bijna stopgezet. Als zorgboerderij moet men vechten voor een goed verloop van het traject.

Het is moeilijk om samenwerkingsverbanden mee te krijgen in de ontwikkelingen. Het in gesprek zijn en blijven is van groot belang. Ook scholen zijn beperkt enthousiast over het alternatieve onderwijsconcept, sommige scholen zien wel de aanwezige voordelen. Daarnaast vinden sommige scholen het geen probleem wanneer een kind de behandeling in gaat. Scholen moeten actiever opzoek gaan naar alternatieve onderwijsconcepten voor de leerlingen.

Docenten

Het is lastig om de docenten vast te houden binnen het onderwijsconcept. Dit knelpunt is voor sommige zorgboerderijen niet aanwezig. ZB6 ervaart dat sommige docenten kiezen voor het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij, maar uiteindelijk veel werkzaam zijn binnen de dagbesteding. Het onderwijs verlenen op de zorgboerderij geeft weinig continuïteit, dit is voor sommige leerkrachten moeilijk. Een docent(e) wil hoofdzakelijk educatieve lessen aanbieden. Op een zorgboerderij komt men ook met het onderdeel zorg in aanmerking.

Methode

De zorgboerderijen moeten altijd zoeken naar de juiste methode voor de leerling, het is moeilijk om voor elke niveau te beschikken over de juiste methodes. Het is daarom voor een zorgboerderij belangrijk om te beschikken over een groot netwerk met scholen. Wanneer scholen beperkt meewerken binnen het onderwijsconcept is het zoeken naar de juiste methode een knelpunt.

Beeldvorming

De beeldvorming over zorgboerderijen is negatief, ook wat betreft het onderwijs. Een zorgboerderij wordt vaak omschreven als eindstation. Daar worden leerlingen heen gestuurd, wanneer er geen andere oplossing meer mogelijk is. De leerlingen komen daar dan niet meer weg. Het is niet de bedoeling dat er een verkeerde beeldvorming is of ontstaat in de huidige samenleving. Daarom is het leveren van kwaliteit van groot belang voor de beeldvorming van zorgboerderijen. Een zorgboerderij kan juist veel betekenen voor de leerlingen, maar in een andere setting. Er wordt gedacht dat kinderen niet meer terug komen in de samenleving. De zorgboerderij is juist een middel om het juiste doel te behalen voor de leerlingen. De leerlingen ontvangen onderwijs in combinatie met dieren en natuur.

Aanwezige wachtlijst

Door de aanwezige wachtlijst op de zorgboerderij, is het merkbaar dat er veel 'thuiszitters' aanwezig zijn. Hier kunnen verschillende ondernemingen op in spelen. De zorgboerderijen willen in de meeste gevallen niet werken met een wachtlijst. Het is niet de insteek van zorgboer(in) om de leerlingen op een wachtlijst te plaatsen. In de onderstaande tabel 8 is zichtbaar welke knelpunten aanwezig zijn bij de geïnterviewde zorgboeren/-boerinnen.

Tabel 8: aanwezige knelpunten

Zorg Boerderij	Financieel	Vervoer	Snellere terugplaatsing	Enthousiasme van externe partijen	Docenten	Methode	Beeld vorming	Aanwezige wachtlijst
ZB1	+						+	+
ZB2	+	+		+				+
Koepel		+	+	+				
ZB4	+		+	+			+	+
ZB5	+	+		+			+	
ZB6	+			+	+	+		+
ZB7	+			+			+	

5.1. Verandering van de knelpunten

Er zijn bij de meeste zorgboerderijen in verloop van tijd verandering in knelpunten ontstaan. ZB1 geeft aan dat de branche zorglandbouw meer serieus wordt genomen. Er lopen momenteel veel onderzoeken naar de zorglandbouw in Nederland, dit heeft positieve effecten op de huidige beeldvorming.

ZB2 geeft aan dat in de meeste gevallen de leerplichtambtenaar steeds meer open staat voor de alternatieve vorm van onderwijs verlenen. De weerstand was aanwezig, omdat de ondernemingen niet beschikken over een Basisregistratie Instellingen (BRIN-nummer). Als onderneming moet men een naam opbouwen en het vertrouwen winnen bij externe partijen. Eerst zijn bepaalde zaken onduidelijk voor een onderneming, hier kan later in de tijd verandering in komen.

'Koepel' geeft aan dat gedurende het traject bepaalde zaken duidelijker worden. De meeste knelpunten zijn voor de overkoepelende organisatie nu opgelost. Het is goed om met elkaar samen te werken binnen het onderwijs.

Een respondent vertelt:

In het begin dachten wij: hoe komen wij aan docenten? Dat gaan wij als overkoepelende organisatie niet meer zelf organiseren. Het aanbod docenten doen wij als onderneming samen met het samenwerkingsverband.

ZB4 geeft aan dat samenwerkingen met de gemeenten moeizaam blijven verlopen. Er is veel overleg, maar er is geen vooruitgang zichtbaar. De zorgboerin hoort positieve verhalen wat betreft het opzetten van een beleid en een code voor onderwijs en zorg. Deze vooruitgang kan mogelijk nog jaren duren. De wachttijden zijn in verloop van de tijd extremer geworden. Dit heeft negatieve gevolgen voor de leerlingen. Er moet daarom gestuurd worden op preventieve onderwijs arrangementen.

ZB5 geeft aan dat de aanwezige knelpunten nog niet zijn opgelost. De onderneming krijgt niet de mogelijkheid om te starten met een alternatief onderwijsconcept op de zorgboerderij. De externe partijen zijn en worden niet enthousiast, dit komt hoofdzakelijk door de beperkte financieringsmogelijkheden.

De zorgboerin van ZB6 geeft aan dat het van belang is om gedurende het proces contact te behouden met de scholen, gemeenten en overige partijen, dit is hoofdzakelijk van belang bij eventuele terugkeer van de leerling naar het onderwijs. In verloop van de tijd is het voor zorgboerderijen gemakkelijker om docenten aan te nemen. De zorgboerderij heeft zich afgezet tegen het feit dat een Basisregistratie Instellingen (BRIN-nummer) noodzakelijk is. Deze voorwaarde kan mogelijk de ontwikkelingen binnen een onderneming belemmeren.

De zorgboerin van ZB7 geeft aan dat de branche zorglandbouw steeds meer serieus genomen wordt. Er worden meerdere onderzoeken uitgevoerd en dit heeft positieve effecten op de beeldvorming. De externe partijen worden gedurende het traject steeds enthousiaster over het onderwijsconcept op de zorgboerderij. Het proces wat betreft het oplossen van knelpunten kan jaren duren, als zorgboerderij moet men vertrouwen winnen bij gemeenten en overige externe partijen. Het moet voor de externe partijen duidelijk zijn wat een zorgboerderij te bieden heeft. De meeste zorgboeren/-boerinnen ervaren in de opstart van het onderwijsconcept de meeste knelpunten.

5.2. Het oplossen van de aanwezige knelpunten door de zorgboer(in)

De zorgboer van ZB1 geeft aan dat het van groot belang is om in gesprek te blijven met externe partijen. De zorgboerderij is al jaren bezig met het aanbieden van het alternatieve onderwijsconcept. De knelpunten worden gedurende het traject mogelijk opgelost. Ook het ondernemerschap van de zorgboer(in) is van belang. De zorgboeren/-boerinnen vormen strategische samenwerkingsverbanden met externe partijen.

Een respondent vertelt:

Als onderneming moet men duidelijk zijn. Niet wegstijven! Gemeenten en externe partijen moeten weten hoe men als zorgboer(in) erover denkt.

Ook ZB2 geeft aan dat het belangrijk is om in gesprek te blijven met externe partijen. Als zorgboerderij moet men strijden voor het stukje onderwijs. Het is belangrijk om open, direct en transparant te zijn in de communicatie met externe partijen. De zorgboerderij levert toegevoegde waarde, dit is van belang voor een succesvolle onderneming.

'Koepel' geeft aan dat er landelijk weinig gebeurt wat betreft het alternatieve onderwijsconcept. In heel Nederland spelen dezelfde problemen. Er moet meer samengewerkt worden met het onderwijsverband en er moet geld beschikbaar komen voor het aangeboden onderwijs. Een juiste combinatie van zorg- en onderwijsgeld moeten de bestaande knelpunten oplossen. De overkoepelende organisatie werkt met digitaal apparaat, dit is een voorbeeld van een innovatie binnen de onderneming.

ZB4 geeft aan dat overleg met gemeenten van groot belang is. Doormiddel van de Landelijk Projectgroep probeert men de informatie, kennis en ervaringen uit te spreiden als een olievlek.

ZB5 is al jaren actief bezig met de opstart van het onderwijsconcept. De knelpunten blijven onopgelost. Momenteel is de onderneming minder actief, omdat er geen vorderingen zichtbaar zijn. De communicatie met externe partijen is belangrijk. De onderneming moet constant kritisch kijken naar de mogelijkheden.

De zorgboerin van ZB6 vermeldt dat het belangrijk is om constant in gesprek te blijven met de externe partijen. Dit is van belang om bestaande knelpunten op te lossen. Daarbij moet een onderneming actief contact houden, dit betekent mailen, bellen en externe partijen uitnodigen voor een rondleiding. Elkaar blijven spreken en zien is ook van belang. Wanneer het traject met een leerling goed verloopt, is er weinig sprake van communicatie.

ZB7 heeft gedurende de opstart van het onderwijsconcept gesproken met een orthopedagoog vanuit het samenwerkingsverband. Daarna begon de uitwerking van het onderwijsconcept. De beleidsmedewerker vanuit de gemeente was niet in staat om mee te werken aan het onderwijsconcept, maar de zorgboerderij heeft niet opgegeven. Als onderneming moet men lef hebben en uitdagingen durven nemen. De beleidsmedewerkers binnen de gemeenten hebben een ander doel en visie in vergelijking met de jeugdconsulent. De beleidsmedewerkers moeten de toegevoegde waarde van het onderwijsconcept zien en realiseren.

5.3. Invloed van externe partijen om aanwezige knelpunten op te lossen

In deze paragraaf worden de invloeden van externe partijen weergegeven. In mogelijke situaties werken externe partijen mee om aanwezige knelpunten op te lossen. De zorgboer van ZB1 vertelt dat er op landelijk niveau veel initiatieven zijn, men is continu met elkaar in gesprek. Het is van belang om mensen uit te nodigen en te betrekken bij de onderneming. De Federatie Landbouw en Zorg is de landelijke brancheorganisatie voor de sector Landbouw en Zorg. Deze federatie professionaliseert de sector, faciliteert regionale organisaties van zorgboeren en is aanspreekpunt voor stakeholders. Daarnaast brengt de Federatie Landbouw en Zorg landbouw- en zorgpartijen bij elkaar. Dit stimuleert hen tot samenwerken en is de aanjager van nieuwe perspectiefvolle ontwikkelingen (Federatie Landbouw en Zorg, 2019).

Wanneer kinderen van school worden gestuurd blijven de scholen verantwoordelijk. Deze verantwoordelijkheid nemen sommige scholen niet altijd. Een samenwerkingsverband moet hier op inspelen en druk op de ketel zetten, anders moet er een melding gedaan worden. Het belang van de leerling moet namelijk centraal staan. De zorgboer van ZB2 vertelt dat het belangrijk is om vertrouwen te winnen bij de externe partijen. Wanneer er vertrouwen ontstaat, zijn externe partijen ook bereid om knelpunten op te lossen.

Een respondent vertelt:

Wanneer scholen goede ervaringen krijgen met het onderwijsconcept op de zorgboerderij ontstaat er vertrouwen, dit ontstaat in de loop der jaren. Bij goede ervaringen ontstaat er een bepaalde druk naar de leerplichtambtenaren, omdat er veel signalen zijn dat kinderen groeien in hun ontwikkeling.

‘Koepel’ heeft ervoor gezorgd dat de samenwerkingsverbanden bereid zijn om de docenten aan te stellen. Samen met de scholen is er een kwaliteitsbeleid ontwikkeld, daarbij ligt volledig de focus op de kwaliteit van het onderwijs. Het aanwezige kwaliteitsbeleid is goedgekeurd door de leerplichtambtenaar. Enkele onderwijsconsulenten worden ingezet bij overleg tussen meerdere externe partijen. Een onderwijsconsulent kan mogelijke knelpunten helpen oplossen. Ook landelijk moet er meer bekendheid worden gegeven aan de mogelijke onderwijsconcepten op een zorgboerderij. De successen hiervan moeten gepromoot worden. Onderwijs op de zorgboerderij is niet de oplossing, maar een oplossing om te voorkomen dat kinderen thuis komen te zitten. Een kind wil namelijk betrokken zijn bij de samenleving.

Enkele gemeenten willen de aanwezige knelpunten wel oplossen, maar wanneer er geen financiering komt, is het oplossen van deze knelpunten niet mogelijk. Gemeenten zijn bang dat het budget overschreden wordt, wanneer gemeenten toezeggen dat het onderwijsconcept op een zorgboerderij mogelijk is. Gemeenten hebben zich er bij neergelegd dat samenwerkingsverbanden en/of scholen niet meefinancieren.

De zorgboerin van ZB4 vertelt dat de onderwijsconsulent helpt bij het oplossen van de aanwezige knelpunten. De onderwijsconsulent wordt ingezet bij een overleg waarbij externe partijen niet tot een overeenstemming komen. Ook het onderwijs op de zorgboerderij en de successen hiervan landelijke bekendheid geven is van belang. Deze promotie kan mogelijke knelpunten oplossen.

De zorgboer op ZB5 vertelt dat gemeenten de knelpunten wel willen oplossen, maar er komt geen financiering beschikbaar. Bij gebrek aan financiering is het oplossen van knelpunten ook niet mogelijk. Gemeenten zijn bang dat het budget wordt overschreden wanneer er onderwijs wordt aangeboden op een zorgboerderij.

De zorgboerin van ZB6 vertelt dat gemeenten zich erbij neer hebben gelegd. De financiering loopt en de meeste knelpunten zijn opgelost. De zorgboerin van ZB7 ervaart dat de beleidsmedewerkers bij gemeenten een andere visie en doel hebben dan de jeugdconsulent. Vanuit de gemeenten ervaart de zorgboerin weinig tot geen medewerking.

5.4. Wat is er nodig om aanwezige knelpunten op te lossen?

De zorgboer van ZB1 vindt dat er meer communicatie tussen externe partijen moet komen, daarnaast is het ook van belang dat er zorg-onderwijs arrangementen komen. Als een kind ziek thuis zit, heeft dit vaak te maken met de situatie op school, er wordt niet of nauwelijks gekeken naar de oorzaak van een 'thuiszitter'. Uiteindelijk worden er geen oplossingen gevonden voor de desbetreffende 'thuiszitters'. ZB2 geeft aan dat er momenteel geen knelpunten aanwezig zijn.

'Koepel' vermeldt dat samenwerkingsverbanden enthousiast gemaakt moeten worden en de onderwijsinspectie moet het onderwijsconcept goedkeuren. De onderzoeken vanuit de Wetenschapswinkel te Wageningen kunnen ook mogelijke invloed uitoefenen. De gemeenten en leerplichtambtenaren moeten uiteindelijk meewerken. Momenteel verschuilen de externe partijen zich achter de aanwezige wet- en regelgeving.

Een respondent vertelt:

Voorheen werd de leerling aangemeld en ontstond de vraag: wie gaat het financieren? Nu wordt het kind aangemeld en geplaatst op de zorgboerderij. De financiering loopt via de gemeente en het samenwerkingsverband werkt mee.

ZB4 geeft aan dat beleid belangrijk is om bestaande knelpunten op te lossen. De zorgboerderij is aangesloten bij federatie Landbouw en Zorg, daarbij is een kwaliteitssysteem beschikbaar voor dagbesteding en wonen, maar voor het onderwijs ontbreekt het kwaliteitssysteem. Om bestaande knelpunten op te lossen is dit kwaliteitssysteem wel van belang. Wil de zorglandbouw de negatieve beeldvorming verandering, dan moet een zorgboerderij voldoen aan een kwaliteitssysteem.

ZB5 geeft aan dat gemeenten en leerplichtambtenaren zich momenteel verschuilen achter wet- en regelgeving. De externe partijen moeten de uitdaging aan gaan, dit kan aanwezige knelpunten oplossen. Dit kan er mogelijk voor zorgen dat ZB5 ook kan starten met het onderwijsconcept op de zorgboerderij.

Aanwezige knelpunten kunnen mogelijk opgelost worden door het presenteren van de onderzoeksresultaten, denkt de zorgboerin van ZB6. Deze resultaten moeten landelijk, provinciaal, maar ook lokaal worden gepresenteerd. Het is van belang om hierbij meerdere externe partijen te betrekken. Ook enkele mini-conferenties in provincies organiseren kan goede resultaten met zich meebrengen.

ZB7 moet de knelpunten gedurende het traject nog tegenkomen. De zorgboerderij zit in het beginstadium van het onderwijsconcept. Het is voor de onderneming afwachten wat er gaat gebeuren. Wanneer een zorgboerderij in de kinderschoenen staat van het aanbieden van onderwijs, is het van belang om voldoende informatie te vergaren. Er is een mogelijkheid aanwezig om kennis te delen met andere zorgboeren/-boerinnen. Het is van belang om de onderneming open te stellen voor de onderwijsconsulent, gemeenten, leerplichtambtenaren, het samenwerkingsverband en de overige partijen. De contacten en het vertrouwen moet groeien. Het kost tijd om externe partijen enthousiast te maken voor een alternatieve vorm van onderwijs op de zorgboerderij.

6. Toekomst binnen de sector zorglandbouw

Volgens de zorgboer van ZB1 gaat de toekomst alleen maar beter worden, want zorglandbouw is de toekomst. Er moeten steeds meer alternatieven komen voor een alternatieve vorm van onderwijs.

ZB2 wil in de toekomst werken met meerdere docenten, welke in het bezit zijn van een onderwijsbevoegdheid. De zorgboerderij wil aan meerdere leerlingen onderwijs aanbieden. Momenteel is de zorgboerderij bezig met een oriëntatie binnen de mogelijke onderwijsconcepten.

Gezien de resultaten wil 'koepel' het onderwijsconcept 'onderwijs op de zorgboerderij' een apart onderdeel maken binnen het speciaal onderwijs en de zorg arrangementen. Er moeten onderwijs-zorg arrangementen komen. Het aanbieden van onderwijs op de zorgboerderij is niet voor elke onderneming een mogelijkheid. Wanneer er iets mis gaat binnen het onderwijs, ontvangt de gehele sector een slechte naam. Dit moet voorkomen worden door de zorgboerderijen en externe partijen. Er zitten dus meerdere risico's aan het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij, hier moet elke zorgboer(in) zich bewust van zijn. Volgens de respondent moet er een landelijk kwaliteitssysteem ontwikkeld worden, waar zorgboerderijen aan moeten voldoen. De zorgboeren/-boerinnen moeten zich verantwoordelijk voelen. Wanneer het een verdienmodel gaat worden, staat de kwaliteit niet meer voorop.

ZB4 maakt zich zorgen over de toekomst. De onderneming is flexibel, maar er zijn veel zorgen aanwezig wat betreft financiering. Het onderwijsconcept werkt uitstekend voor de scholen, ouder(s)/verzorger(s) en de kinderen. De externe partijen waar het om draait zijn heel tevreden, maar het beleid ontstaat niet of werkt niet mee. Het onderwijsconcept is altijd een goede oplossing voor leerlingen die het niet redden in een schoolse setting. Deze doelgroep blijft altijd aanwezig in de samenleving.

ZB5 ziet de toekomst positief in, maar de onderneming is wel afhankelijk van gemeenten en leerplichtambtenaren. Eigenlijk zit de onderneming te wachten totdat gemeenten en de leerplichtambtenaren zich gaan realiseren, dat het onderwijsconcept op de zorgboerderij een juiste alternatieve vorm van onderwijs is. Zolang er geen verplichting is vanuit de overheid, zullen gemeenten de bestaande onderwijsconcepten niet veranderen. De onderneming wil in de toekomst onderwijs gaan verlenen en daar gaat de onderneming zich volledig voor in zetten.

ZB6 hoopt dat er ooit een financiering ontstaat vanuit het samenwerkingsverband. Momenteel zijn de samenwerkingen en het uitzetten van de leerlingen naar de school van herkomst het belangrijkste doel. De gemeente financiert momenteel het onderwijsconcept. Wanneer deze financiering stopt, heeft de zorgboerderij een groot probleem. Ook de leerlingen hebben een probleem, want de leerlingen gaan een behandeling in, wanneer er geen zorgboerderij of andere oplossing beschikbaar is. De tarieven worden lager, dit brengt zorgen met zich mee voor meerdere zorgboerderijen. Op dit moment is de onderneming bezig met het vergroten van de groepen om het onderwijsconcept rendabel te maken.

ZB7 staat in het beginstadium wat betreft het onderwijsconcept. De zorgboerderij wil het leertraject beperkt uitbreiden. Er moet genoeg ruimte beschikbaar zijn voor het verlenen van onderwijs. Momenteel heeft de zorgboerderij contact met één gemeente, in de toekomst is er een mogelijkheid om meerdere gemeenten bij het onderwijsconcept te betrekken.

7. Conclusie en discussie

Het is een uitdaging om een aansluiting tussen onderwijs en zorg voor leerlingen aan te bieden. De leerlingen kunnen niet vanzelfsprekend onderwijs ontvangen, vanwege de aanwezige beperkingen. Ouder(s)/verzorger(s) en leerlingen kunnen hierbij terechtkomen in financieringskwesties en gesprekken met een groot aantal externe partijen (Rutgers, Hilderink, Venhuizen, & Niessen, 2019). Ook voor partijen binnen het onderwijsconcept zoals gemeenten, scholen en samenwerkingsverbanden is het geen gemakkelijk opgave. De externe partijen hebben voortdurend te maken met aanwezige wet- en regelgeving. Ook financieringsstromen spelen een belangrijke rol. Gedurende het traject moet er rekening gehouden worden met verschillende verantwoordelijkheden.

In het onderzoek wordt er hoofdzakelijk gekeken naar de voorkomende knelpunten binnen het alternatieve onderwijsconcept. Op dit moment lopen er verschillende onderzoeken naar 'onderwijs op zorgboerderijen'. In deze paragraaf worden er antwoorden gegeven op verschillende hoofd- en deelvragen.

Centrale vraag 1: Wat zijn de aanwezige motivaties om te starten met het verlenen van onderwijs?

Elke zorgboer(in) merkt dat er veel vraag is naar het alternatieve onderwijsconcept. Dit is een belangrijke motivatie om te starten met het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij. In tabel 1 (bladzijde veertien) worden de meest voorkomende motivaties in een tabel weergegeven. Hieruit blijkt ook dat ervaringen en het actief werkzaam geweest in het onderwijs een motivatie is om te starten met het onderwijsconcept.

Deelvraag 1: Wanneer zijn zorgboeren/-boerinnen gestart met het onderwijsconcept?

De zorgboeren/-boerinnen zijn om uiteenlopende redenen begonnen met het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij. De onderwijsconcepten zijn tussen het jaar 2006 en het jaar 2020 gestart op de zorgboerderijen (zie tabel 2, bladzijde vijftien).

Deelvraag 2: Wat zijn de kenmerken en kwaliteiten van het onderwijsconcept?

Rust, ruimte en het open karakter van het onderwijsconcept zijn belangrijke kenmerken en kwaliteiten voor de ontwikkeling van een leerling (zie tabel 3, bladzijde achttien). De leerlingen ervaren verantwoordelijkheid en zelfstandigheid, dit geeft een leerling zelfvertrouwen. Op een zorgboerderij zijn er nauwelijks tot geen verplichtingen, dit heeft positieve effecten op het gedrag en de ontwikkeling van de leerlingen. Een zorgboerderij kan maatwerk leveren.

Centrale vraag 2: Hoe ziet het onderwijs op de zorgboerderijen eruit?

Het onderwijs wordt in de meeste gevallen individueel en klassikaal aangeboden. Dit is ook zichtbaar in tabel 5, bladzijde twintig. De respondenten geven aan dat in het begin van het onderwijstraject het onderwijs individueel wordt aangeboden, later worden er ook gezamenlijke lessen aangeboden. De duur van het onderwijs verschilt per dag, per leerling en per situatie. Het onderwijs wordt hoofdzakelijk aangeboden in een prikkelarme omgeving.

Op de meeste zorgboerderijen zijn de leermiddelen afkomstig van de school van herkomst van de leerling. Het is ook mogelijk dat de zorgboerderij zelf beschikt over leerboeken, opdrachten en/of methodes. Op de zorgboerderijen vanuit de 'koepel' worden er ook lessen aangeboden met digitale leermiddelen.

Op alle geïnterviewde zorgboerderijen is onderwijskundige expertise aanwezig. Dit is volgens de respondenten ook van groot belang. De kwaliteit moet namelijk gewaarborgd worden. Op ZB5 waar nog niet gestart is met het alternatieve onderwijsconcept is geen onderwijskundige expertise aanwezig (zie tabel 6, bladzijde tweeëntwintig). De gemeenten vragen nauwelijks naar de aanwezige expertise op een zorgboerderij.

Deelvraag 1: Hoe verloopt de financiering?

De financiering voor het onderwijsconcept verschilt per gemeente en liggen binnen een gemeente min of meer vast. Het onderhandelen over een mogelijke financiering kost een zorgboer(in) veel tijd en energie. Het samenwerkingsverband wil in de meeste gevallen niet meefinancieren, omdat de zorgboerderijen niet beschikken over een Basisregistratie Instellingen (BRIN-nummer). De gemeenten accepteren wel het onderwijsconcept en leveren in de meeste gevallen de financiering. Het onderwijsconcept brengt de nodige kosten met zich mee. Dit kan voor spanningen zorgen bij een gemeente. In het ergste geval wordt een samenwerking beëindigd.

Deelvraag 2: Hoe verlopen de samenwerkingen met externe partijen?

Samenwerkingen zijn in meerdere vormen mogelijk. In tabel 7 (bladzijde vijfentwintig) is zichtbaar dat de meeste zorgboerderijen samenwerken met gemeenten, scholen en samenwerkingsverbanden. Er is nauwelijks een samenwerking met de onderwijsinspectie. Gedurende de samenwerking is regelmatig een Multidisciplinair Overleg (MDO), hierbij zijn de externe partijen aanwezig. Een goedlopende samenwerking met gemeenten en/of het samenwerkingsverband is van belang, daar moet ook de financiering vandaan komen.

Het is belangrijk om als onderneming open en transparant te zijn, dat kan mogelijk een samenwerking bevorderen. De externe partijen willen meewerken, maar in de meeste gevallen niet meefinancieren. Wanneer er veel vraag is naar het onderwijsconcept willen gemeenten en/of samenwerkingsverbanden meewerken. Het is belangrijk om als onderneming een goede naam op te bouwen. Dit kan maanden tot jaren duren. Externe partijen moeten vertrouwen krijgen in de zorgboerderij en de geleverde kwaliteit onderwijs. De scholen zijn in de meeste gevallen oprecht begaan met de leerlingen en leveren het nodige materiaal aan de zorgboerderij.

Centrale vraag 3: Wat zijn de aanwezige knelpunten?

De respondenten ervaren in de opstart van het onderwijsconcept de meeste knelpunten. Vooral het financiële deel van het onderwijsconcept wordt als probleem ervaren. Gedurende het traject is er sprake van onduidelijkheid wat betreft de financiering. Voor een leerling met een ondersteuningsbehoefte is het van belang dat zorg en onderwijs naadloos op elkaar aansluiten. De respondenten geven aan dat de financiering hoofdzakelijk plaatsvindt vanuit de gemeente. Een zorgboerderij kan niet of nauwelijks rekenen op een financiering vanuit een samenwerkingsverband. Het is van belang dat er duidelijkheid ontstaat wat betreft de financiële verantwoordelijkheden. Leerlingen moeten tijdig de benodigde combinatie van zorg en onderwijs ontvangen. Zorgboeren moeten veel onderhandelen met benodigde partijen, dit kost veel tijd en energie. De tarieven, gefinancierd door de gemeente, gaan in sommige gevallen naar beneden. De financiering vanuit de gemeente is binnen elke zorgboerderij verschillend. Het geven van onderwijs aan de leerlingen brengt geen extra kosten met zich mee. De tarieven zijn daarom voor enkele zorgboerderijen niet kostendekkend. Het investeren in onderwijzend personeel of materialen is voor sommige zorgboerderijen een uitdaging.

Het is voor ouder(s)/verzorger(s) en kinderen frustrerend als het gerealiseerde onderwijs aanbod niet in stand gehouden kan worden. De leerlingen kunnen zich optimaal ontwikkelen door initiatieven buiten het huidige onderwijssysteem, bijvoorbeeld het onderwijsconcept op een zorgboerderij. Het onderwijzend personeel is uiterst deskundig en betrokken. Het onderwijzend personeel spant zich volledig in voor de leerlingen. Uit het onderzoek blijkt dat op elke zorgboerderij, waar onderwijs wordt aangeboden, ook onderwijskundige expertise aanwezig is. De leerlingen moeten zich namelijk in een veilige en kundige omgeving kunnen ontwikkelen.

Vervoer blijft een aanwezig knelpunt op de zorgboerderij. Het is voor enkele zorgboerderijen niet mogelijk om leerlingenvervoer gefinancierd te krijgen. De zorgboerderijen beschikken namelijk niet over een Basisregistratie Instellingen (BRIN-nummer) van de onderwijslocatie. Het vervoer van de leerlingen brengt de nodige kosten met zich mee. Enkele gemeenten zijn in staat om het vervoer wel te financieren. Dit komt mede door de onderhandelingen vanuit de zorgboerderijen.

Het is voor sommige leerlingen niet mogelijk om passend onderwijs te gaan volgen. Hierdoor verblijven leerlingen langer dan noodzakelijk thuis of op een zorgboerderij aanwezig. Jeugdhulpaanbieders hebben te maken met wachtlijsten. Daarom is het voor een leerling niet mogelijk om direct hulp en ondersteuning te ontvangen. De leerlingen moeten deze hulp en ondersteuning ontvangen gedurende het onderwijstraject op school. De wachtlijsten kunnen voortkomen uit personeelstekorten bij jeugdhulpaanbieders en/of het probleem is aanwezig bij de inkoop van hulp vanuit gemeenten. Enkele respondenten geven aan dat er wachtlijsten aanwezig zijn binnen het speciaal onderwijs. Deze wachtlijsten ontstaan door de groei van het leerlingenaantal op het speciaal onderwijs. De zorgboeren/-boerinnen willen niet werken met een wachtlijst, maar in de meeste gevallen is dit niet te voorkomen. Enkele zorgboerderijen hebben geen moeite met het aannemen van docenten. Wel hebben enkele zorgboerderijen problemen met het vasthouden van personeel. Dit komt hoofdzakelijk door de zorgverlening, wat ook aangeboden moet worden gedurende het onderwijsconcept.

Scholen zijn in sommige gevallen huiverig voor het terugkeren van leerlingen naar het onderwijs. Hierdoor verblijven leerlingen langer thuis of op de zorgboerderij. Wanneer een school niet kan voldoen aan de benodigde ondersteuningsbehoefte, moeten de betrokken scholen een alternatieve locatie vinden met hierbij een passend onderwijsaanbod.

Gemeenten en leerplichtambtenaren zijn niet enthousiast wat betreft het onderwijsconcept. Het aanbieden van onderwijs op een zorgboerderij is een duur arrangement. Externe partijen zijn ook bang om de controle te verliezen wat betreft het aanbod onderwijs en de kwaliteit hiervan. Samenwerkingsverbanden schuilen achter de aanwezige wet- en regelgeving en zijn beperkt enthousiast over het onderwijsconcept.

In tabel 8 (bladzijde eenendertig) is ook zichtbaar dat de beeldvorming een voorkomend knelpunt is. De beeldvorming over zorglandbouw is negatief. Een zorgboerderij wordt vaak omschreven als eindstation van de leerlingen. Het leveren van kwaliteit is van belang om deze negatieve beeldvorming te veranderen. Een zorgboerderij kan namelijk veel betekenen voor leerlingen.

Deelvraag 1: Zijn de knelpunten in verloop van de tijd veranderd?

In verloop van tijd veranderen de aanwezige knelpunten. Uit de interviews blijkt dat na verloop van tijd een zorgboerderij en/of het onderwijsconcept meer serieus wordt genomen. Er ontstaan positieve effecten op de beeldvorming van de zorglandbouw, dit komt hoofdzakelijk door de onderzoeken naar de zorglandbouw in Nederland. Wanneer externe partijen na verloop van tijd de resultaten en de kwaliteit van een zorgboerderij ondervinden, worden ook deze externe partijen enthousiast over het onderwijsconcept op de zorgboerderij. Niet alle knelpunten worden in verloop van de tijd opgelost. De samenwerkingen met gemeenten en/of samenwerkingsverbanden blijven in sommige gevallen moeizaam verlopen. Ook wachttijden bij jeugdhulpaanbieders en/of het speciaal onderwijs worden extremer. Knelpunten blijven in sommige gevallen onopgelost, omdat zorgboerderijen niet in het bezit zijn van een Basisregistratie Instellingen (BRIN-nummer).

Deelvraag 2: Wat hebben externe partijen gedaan om bestaande knelpunten op te lossen?

Het is belangrijk om als zorgboer(in) in contact te zijn met andere ondernemers binnen de zorglandbouw. De Federatie Landbouw en Zorg is een belangrijke landelijke brancheorganisatie binnen de sector Landbouw en Zorg. Het is voor de zorgboerderijen belangrijk om vertrouwen te winnen bij de externe partijen. Wanneer er vertrouwen ontstaat, zijn externe partijen ook bereid om knelpunten op te lossen. Om het knelpunt 'docenten' op te lossen (zie hoofdstuk vijf) is een samenwerking met een samenwerkingsverband van belang. Deze externe partij is mogelijk ook bereid om docenten aan te stellen.

Deelvraag 3: Hoe worden de bestaande knelpunten opgelost?

De wet passend onderwijs betekent dat elk kind onderwijs krijgt op een passende schoollocatie welke aansluit bij de kwaliteiten en ontwikkelingsmogelijkheden van het kind. Scholen zijn vanuit de zorgplicht verantwoordelijk voor het aanbieden van een passende onderwijsplek. De aanwezige samenwerkingsverbanden zijn verantwoordelijk voor het verzorgen van een dekkend regionaal onderwijsaanbod (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2018).

Om bestaande knelpunten op te lossen is communicatie tussen externe partijen van groot belang, daarnaast is het ook van belang dat er onderwijs-zorg arrangementen komen. Externe partijen moeten gedurende het traject enthousiast gemaakt worden en de onderwijsinspectie moet het onderwijsconcept ook goedkeuren, momenteel is de onderwijsinspectie in de meeste gevallen niet op de hoogte van het onderwijsconcept op de zorgboerderij. Een kwaliteitsbeleid voor de gehele zorglandbouw kan ook mogelijke knelpunten oplossen, hierdoor wordt de kwaliteit binnen de zorglandbouw gewaarborgd. Daarnaast moet er meer landelijk bekendheid worden gegeven aan de mogelijke onderwijsconcepten op de zorgboerderij, hoofdzakelijk de ervaringen en successen moeten gepromoot worden.

Centrale vraag 4: Wat is de toekomst binnen de sector zorglandbouw?

Volgens de meeste zorgboeren/-boerinnen is er voldoende toekomst in de sector zorglandbouw. Het onderwijsconcept heeft positieve effecten op de ontwikkeling van een leerling. Er blijft namelijk altijd een groep leerlingen aanwezig die het niet redden in een schoolse setting. ZB4 heeft wel zorgen over de toekomst, dit komt hoofdzakelijk door de financiering vanuit de externe partijen. Zorgboerderijen zijn afhankelijk van gemeenten en overige partijen. Dit maakt een zorgboerderij kwetsbaar. In de toekomst moeten er onderwijs-zorg arrangementen komen. Dit geeft zorgboerderijen meer zekerheid en mogelijkheden binnen het onderwijsconcept.

8. Aanbevelingen

De respondenten binnen het onderzoek geven aan dat een combinatie van zorg en onderwijs succesvol is. Enkele leerplichtambtenaren en onderwijsconsulenten zijn zich bewust van deze ontwikkelingen. In dit hoofdstuk worden de aanbevelingen voor vervolgonderzoek vermeld.

- Verschillende wet- en regelgeving en financieringsstromen binnen zorg en onderwijs creëren een ingewikkeld vraagstuk. Enkele regels zijn niet bekend of erg onduidelijk voor externe partijen binnen het onderwijsconcept. Daarnaast verblijft een zorgboerderij in een grijs gebied, waarbij de verantwoordelijkheden niet of nauwelijks duidelijk zijn. Er moet voldoende communicatie zijn binnen de zorglandbouw.
- Binnen het huidige onderwijsconcept is er behoefte aan meer ruimte en flexibiliteit. Momenteel zitten veel kinderen op het regulier- / speciaal- of praktijkonderwijs vast aan de standaard richtlijnen en diploma's. Op een zorgboerderij wordt op een alternatieve manier onderwijs aangeboden. Momenteel is het huidige onderwijsconcept niet of nauwelijks bekend bij de onderwijsinspectie. Een duidelijke communicatie over het behalen van bepaalde doelen binnen het onderwijsconcept is van belang. Om voldoende kwaliteit te waarborgen, is het van belang om te werken met een landelijk kwaliteitssysteem binnen de zorglandbouw.
- Om onduidelijkheden rondom financieringen te voorkomen is het van belang dat er een integraal budget ontstaat voor onderwijs en zorg. Hierbij voorkomt men discussies rondom de verantwoordelijke financier. Respondenten binnen het onderzoek geven aan dat er behoefte is aan onderwijs-zorg arrangementen.
- De samenwerkingen met externe partijen moeten versterkt worden. Daarbij wordt mogelijk één externe partij als verantwoordelijke aangewezen om een samenwerking tot stand laten komen. Daarbij moet er gefocust worden op een warme overdracht tussen verschillende scholen. De verantwoordelijkheid en de bekostiging moeten voor alle externe partijen duidelijk zijn, dit moet de doorstroom naar onderwijs stimuleren. Een eenduidige besluitvorming is van belang voor de nodige samenwerkingsafspraken. Respondenten binnen het onderzoek geven aan dat er behoefte is aan een heldere communicatie.
- Landelijk moet er meer bekendheid worden gegeven aan de mogelijke onderwijsconcepten op de zorgboerderijen. De ervaringen en successen hiervan moeten gepromoot worden.

Aanbevolen wordt om in het vervolg ook samenwerkingsverbanden en gemeenten te betrekken bij vervolgonderzoeken. Ook kunnen mogelijk ervaringen van leerlingen en docenten en/of pedagogisch geschoold personeel van de zorgboerderij in het vervolgonderzoek meegenomen worden.

Bijlage A

Algemeen

- Introductie
- Uitleg onderzoek
- Toestemming geluidsopname
- Vragen

Algemene informatie

- Zorgboerderij
- Cliënten
- Onderwijs

Interviewvragen

Motivatie om te starten en ambities

1. Wanneer bent u gestart met het verlenen van onderwijs op de zorgboerderij?
2. Waarom heeft u gekozen voor het verlenen van onderwijs? Wat was uw motivatie? En wat was de aanleiding?
3. Wat is uw ambitie bij het verder ontwikkelen van onderwijs op de boerderij?

Hoe ziet het onderwijs op de boerderij eruit

4. Hoe ziet het onderwijs er concreet uit? (in een groepje of individueel, wie geeft er onderwijs, hoe lang per dag, hoe ziet een hele dag er uit?) (Wat voor soort leerlingen, leeftijd, welk soort school etc.?)
5. Werkt u samen met scholen, samenwerkingsverband, gemeente? Zo ja, welke en hoe ziet de samenwerking eruit?
6. Wat is volgens u en volgens de onderwijspartners de toegevoegde waarde van onderwijs op de boerderij?

Knelpunten

7. Ervaart u knelpunten of heeft u knelpunten ervaren bij het ontwikkelen en bieden van onderwijs op de boerderij? Zo ja welke?
8. Zijn knelpunten in de loop van de tijd veranderd? Zo ja hoe?
9. Wat heeft u gedaan om knelpunten aan te pakken / op te lossen? Kunt u voorbeelden geven? Heeft dit gewerkt? Zo ja, weet u waarom het werkt of waarom niet?
10. Heeft u uw aanpak om knelpunten op te lossen gewijzigd in de loop van de tijd? Wat heeft u geleerd op dit gebied?
11. Wat hebben externe partijen gedaan om knelpunten op te lossen?

12. Samenwerking met onderwijs (scholen, samenwerkingsverband) en financiering van het onderwijs worden vaak genoemd als knelpunten. Zijn dit bij u ook knelpunten? Zo ja, dan daarop ingaan (als dit niet al uitgebreid is benoemd). Hoe verloopt de samenwerking met scholen, samenwerkingsverband, onderwijsinspectie, gemeente op het gebied van onderwijs op de boerderij?
13. Hoe wordt het onderwijs gefinancierd?
14. Wat is de reden dat het onderwijs/scholen/samenwerkingsverband met u samenwerken of niet willen samenwerken rond het aanbieden van onderwijs op de boerderij?
15. Is het belangrijk dat er voldoende onderwijskundige expertise is op de boerderij bij het verlenen van onderwijs; vinden partners uit het onderwijs of gemeente dat belangrijk?
16. Hoe zien jullie de toekomst wat betreft het aanbieden van onderwijs?
17. En wat zou er nodig zijn om nog bestaande knelpunten op te lossen?

Afsluiting

- Bedanken

Bibliografie

- Alles over marktonderzoek. (2019, september 23). *Alles over marktonderzoek*. Opgehaald van Alles over marktonderzoek: <https://www.allesovermarktonderzoek.nl/onderzoeksmethoden/diepte-interview/>
- Boerderij Educatie Nederland. (2019, december 16). *Boerderij Educatie Nederland*. Opgehaald van Boerderij Educatie Nederland: <https://www.boerderijeducatienederland.nl/wat-is-boerderijeducatie/>
- Consultancy, F. M. (2019, september 23). *actie-onderzoek.nl*. Opgehaald van actie-onderzoek.nl: <http://www.actie-onderzoek.nl/pdf/gestructureerde%20interviewswebsteegereed.pdf>
- De Haan, J., & Huysmans, F. (2002). *Van huis uit digitaal*. Den Haag : Sociaal en Cultureel Planbureau . Economische Zaken . (2011-2017). *Programma Landbouw en Zorg*. Economische Zaken .
- Elings, M. (2004). *Boer, zorg dat je boer blijft!* Wageningen : Wetenschapswinkel Wageningen UR.
- Elings, M., Vijn, M., & Kruit, J. (2017). *Sociaal ondernemerschap in de zorglandbouw*. Wageningen : Wetenschapswinkel .
- Federatie Landbouw en Zorg. (2019, november 25). *Federatie Landbouw en Zorg*. Opgehaald van Federatie Landbouw en Zorg: <https://www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=25>
- Goede, M., & Elings, M. (2012). *Ontmoeting tussen boer & zorg*. Amsterdam : University of Applied Sciences .
- Haubenhof, D., Hassink, J., & Kragt, I. (2008). *Inventarisatie Jeugdboerderijen*. Wageningen : Plant Research International B.V. .
- Holster, H., & Stokkers, R. (sd). *Samenwerking in de multifunctionele landbouw*. Wageningen : Wageningen UR.
- Iedema. (2019). *Baat het niet, dan schaadt het wel*. Eindhoven : Uitgeverij Pepijn BV.
- Ketelaars, D. (2003). *Hoezo, een bedrijfmatige zorgboerderij?* Wageningen : Wetenschapswinkel Wageningen UR.
- Mieras, M. (2015). *www.mieras.nl*. Opgehaald van Mark Mieras: <https://www.mieras.nl/schrijven/beetje-natuur/>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2018, november 19). *Rijksoverheid*. Opgehaald van Rijksoverheid: [file:///C:/Users/Gebruiker/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/beantwoording-kamervragen-over-zorgboerderij%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Gebruiker/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/beantwoording-kamervragen-over-zorgboerderij%20(1).pdf)
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (2019, april 25). *Rijksoverheid*. Opgehaald van Rijksoverheid: [file:///C:/Users/Gebruiker/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/kamerbrief-over-hoe-voorkomen-wordt-dat-samenwerkingsinitiatieven-op-zorgboerderijen-mislukken%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Gebruiker/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/kamerbrief-over-hoe-voorkomen-wordt-dat-samenwerkingsinitiatieven-op-zorgboerderijen-mislukken%20(1).pdf)
- Oostdam, R. (2009). *Tijd voor dikke leerkrachten*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam / Hogeschool IPABO.

- PO RAAD. (2018, mei 2). *PO RAAD*. Opgehaald van PO RAAD : <https://www.poraad.nl/nieuws-en-achtergronden/variawet-maatwerk-voor-leerlingen-die-tijdelijk-geen-onderwijs-kunnen-volgen>
- Rijksoverheid. (2019, september 23). *Rijksoverheid*. Opgehaald van Rijksoverheid: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/passend-onderwijs/doelen-passend-onderwijs>
- Rijksoverheid. (2019, september 23). *Rijksoverheid*. Opgehaald van Rijksoverheid: <http://rijksoverheid.nl/onderwerpen/passend-onderwijs/nieuws/2019/02/15/minister-slob-'ontevreden-over-aantal-thuiszitters'>
- Rutgers, E., Hilderink, A., Venhuizen, M., & Niessen, I. (2019, oktober 21). *Overheid.nl*. Opgehaald van Overheid.nl: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-908417.pdf>
- Schuler, Y. D. (2010). *De boerderij als ontwikkelomgeving*. Wageningen : Plant Research International
- Schuler, Y., Elings, M., & Storm, D. (2011). *Brede Onderwijs Zorg op boerderijen* . Wageningen : Plant Research International.
- Schuler, Y., Elings, M., & Storm, D. (2011). *Brede Onderwijs Zorg op boerderijen - Een zoektocht naar groene pedagogiek* . Wageningen : Plant Research International.
- Slikboer, N. (2019). *Zin in zorglandbouw: Hoe waarden en diepere drijfveren zich vertalen in de praktijk*. Wageningen: Wageningen UR.
- Stichting Educatief Platteland. (2007). *De weg naar professionalisering, certificering, kwaliteitsgarandering van boerderijeducatie*. Stichting Educatief Platteland .
- Verhoeven, N. (2018). *Wat is onderzoek?* Amsterdam: Boom .
- Verstegen, J., & Lans, T. (2006). *De kunst van het zien en het realiseren* . De Haag : LEI .
- Vogelzang, T., Berkhout, P., Doorn van, A., Jongeneel, R., Poppe, K., Smit, B., & Terluin, I. (2019). *Het GLB na 2020* . Wageningen : LEI Wageningen UR.
- Wielink, R., Pothoven, P., & Houweligen van, M. (2010). *De Jeugdzorgboerderij*. Wageningen : Wageningen UR.

Checklist Schriftelijk Rapporteren

Naam: .....

Klas: .....

Datum: .....

Titel verslag/rapport: .....

Nadat jij je verslag/rapport hebt gecontroleerd met behulp van deze checklist, voeg je deze toe als bijlage. Zonder de ingevulde checklist vindt er geen beoordeling plaats. De assessor controleert met deze checklist je rapport/verslag. De beoordelingscriteria die met een * zijn aangegeven, zijn de zogenaamde 'killing points'. Indien de assessor meer dan vijf 'killing points' heeft aangekruist, dien je het rapport/verslag op alle onvoldoende onderdelen te verbeteren. Voor de herbeoordeling moet je ook de oude versie inleveren. In het afstudeerwerkstuk zijn geen 'killing points' toegestaan! AANVINKEN WAT NIET IN ORDE IS!

1. Het taalgebruik:

- Bevat niet meer dan drie grammaticale, spel- en tyfouten per duizend woorden*
- Bij meer dan drie fouten per duizend woorden is het rapport/verslag afgekeurd!**
- Heeft een adequate interpunctie*
- Is afgestemd op de gekozen doelgroep (juiste stijl)*
- Laat een zakelijke en actieve schrijfstijl zien*
- Bevat geen persoonlijke voornaamwoorden*

2. Het rapport/verslag:

- Is ingebonden (hard copy)*
- Is vrij van plagiaat* (zie onderwijsexamenregeling)

3. De omslag:

- Bevat de titel
- Vermeldt de auteur(s)

4. De titelpagina/het titelblad:

- Heeft een specifieke titel*
- Vermeldt de auteur(s)*
- Vermeldt de plaats en de datum*
- Vermeldt de opdrachtgever(s)*

5. Het voorwoord:

- Bevat de persoonlijke aanleiding tot het schrijven van het rapport/verslag
- Bevat persoonlijke bedankjes (persoonlijke voornaamwoorden toegestaan)

6. De inhoudsopgave:

- Vermeldt alle genummerde onderdelen van het rapport/verslag*
- Vermeldt de samenvatting en de bijlage(n)
- Is overzichtelijk
- Heeft een correcte paginaverwijzing

7. De samenvatting:

- Is een verkorte versie van het gehele rapport/verslag
- Bevat conclusies
- Bevat geen persoonlijke mening
- Is gestructureerd
- Is zakelijk geschreven
- Staat direct na de inhoudsopgave

8. De inleiding (toelichting op intranet):

- Is hoofdstuk 1*
- Beschrijft het grotere kader en aanleiding
- Beschrijft inhoudelijke achtergrondinformatie*
- Formuleert het probleem/de onderzoeksvraag*
- Vermeldt het doel*
- Bevat een leeswijzer voor het rapport/verslag*

9. Materiaal en methode:

- Beschrijft de gevolgde onderzoeksmethode
- Past bij de onderzoeksvraag/vragen*
- Beschrijft de variabelen/eenheden
- Beschrijft de methode van data-analyse

10. De (opmaak van de) kern:

- Bestaat uit genummerde hoofdstukken en (sub)paragrafen (maximaal drie niveaus)*
- Deze zijn verschillend in opmaak*
- De hoofdstukken en (sub)paragrafen hebben een passende titel
- Een hoofdstuk beslaat ten minste één pagina
- Een nieuw hoofdstuk begint op een nieuwe pagina
- De zinnen lopen door (geen 'enter' binnen een alinea gebruiken)
- De figuren zijn (door)genummerd en hebben een passende titel (onder de figuur)*
- De tabellen zijn (door) genummerd en hebben een passende titel (boven de tabel)*
- Tabellen en figuren zijn zelfstandig te begrijpen
- In de tekst zijn er verwijzingen naar figuren en/of tabellen*
- De tekst bevat verwijzing naar de desbetreffende bijlage(n)
- De tekst is ook zonder verwijzingen te begrijpen
- De pagina's zijn genummerd*

11. De discussie:

- Bevat een vergelijking met relevante literatuur
- Geeft de valide argumentatie weer
- Evalueert de gebruikte onderzoeksmethode
- Bevat een kritische reflectie op de eigen bevindingen (zie toelichting op intranet)

12. De conclusies en aanbevelingen:

- De conclusies zijn gebaseerd op relevante feiten
- De aanbevelingen zijn gebaseerd op relevante feiten
- Bevatten geen nieuwe informatie*

13. De bronvermelding:

- In de tekst is conform de geldende APA-normen* (zie toelichting op intranet)

14. De literatuurlijst:

- Is opgesteld conform de geldende APA-normen* (zie toelichting op intranet)

15. De bijlagen:

- Zijn genummerd
- Zijn voorzien van een passende titel
- Bevatten geen eigen analyse